

સમાનો મન્ત્ર : (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રપા (અથર્વવેદ)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૧૧

મે : ૨૦૧૭

અંક : ૧૧

પરામર્શનસમિતિ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
પ્રમુખ

ઉષા ઉપાધ્યાય
પ્રકાશનમંત્રી

તંત્રી
યોગેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ❖ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ☎૨૬૫૪૪૨૭૮

અ નુ ક મ

કવિતા : વ્હાલા પંચક, સંજુ વાળા 7, એલાર્મ-કાવ્યો, રાજેન્દ્ર પટેલ 9, અરીસો, રમણીક સોમેશ્વર 12, મા રાજી, રક્ષા શુક્લ 13, તાન્કા, ધનસુખલાલ પારેખ 13, જીર્ણ દુર્ગા, વિજય રાજ્યગુરુ 14, માણસનું કરડવું, કિસન સોસા 14, ગઝલ, રશીદ મીર 15, પાણી, હરીશ ધોબી 15, મુક્ત ઘર છું, રવીન્દ્ર પારેખ 16,

વાર્તા : આશના શું બોલે ?, નીલમ દોશી 17

નિબંધ : બ્રહ્મલીન સૂફી દરવિશોની દુનિયામાં, ભારતી રાણે 24

વિદેશી સાહિત્ય : 'The Ant and the grasshopper' - વિલિયમ સમરસેટ મોમ, મુક્ત અનુવાદ : સુરેશ ગઢવી 30

સ્મરણાંજલિ : અલવિદા બારાડીસાહેબ, પ્રવીણ પંડ્યા 34, પ્રાણજીવન મહેતા : કાગળમાં ના ઊતરેલી કળતરના કવિ, કિરીટ દૂધાત 40, જીના ઈસીકા નામ હૈ... (જનકઝરમર), રવીન્દ્ર પારેખ 43

પ્રાસંગિક : કેન્દ્રબિન્દુ વગરના વર્તુળનું સૌંદર્ય દર્શાવતા અનેકએક..., રાધેશ્યામ શર્મા 47, ગુજરાતી નિબંધોનો જુદો વળાંક 'નર્મદ ચંદ્રક'થી નવાજ્યો, હસિત મહેતા 51

આવરણચિત્ર

સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 62

આપણી વાત

: સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 64, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - બંધારણ 66

આ અંકના લેખકો : 90

આવરણચિત્ર

: હકુ શાહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તા. ૫-૫-૨૦૧૭

અસાધારણ સામાન્ય સભા

આથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તમામ સભ્યોને જણાવવાનું કે તા. ૪-૬-૨૦૧૭ને રવિવારે બપોરે ૩.૦૦ કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પરિસરમાં એક અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠક બંધારણના ફેરફાર માટે મળશે તો તેમાં ઉપસ્થિત રહેવા વિનંતી છે.

કાર્યસૂચિ

- (૧) છેલ્લી અસાધારણ સામાન્ય સભાની કાર્યનોંધ વાંચીને મંજૂર કરવા બાબત.
- (૨) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણમાં જરૂરી ફેરફાર કરવા અંગે.
- (૪) પ્રમુખસ્થાનેથી રજૂ થાય તે.

પ્રફુલ્લ રાવલ
મહામંત્રી

નોંધ :- (૧) મૂળ બંધારણ સાથે સૂચિત ફેરફારો 'પરબ'ના આ અંકમાં પાનાં નંબર ૬૬થી ૮૮ સુધી મૂક્યા છે.

(૨) બંધારણની કલમ-૬૭ મુજબ 'કાર્યસાધક સંખ્યાને અભાવે અસાધારણ સભા મુલતવી રહેશે તો એ કામકાજ કરવા માટે અર્ધા કલાક પછી હાજર સંખ્યાને જ કાર્યસાધક સંખ્યા ગણીને સભાનું કામકાજ કરવામાં આવશે.'

કવિતા

વ્હાલા પંચક | સંજુ વાળા

૧. મહેણું

વ્હાલે માર્યું જબરું મ્હેણું !

મને કહે : તું ખમતીધર હું તારા પગની રેણું

ચંદ્રકિરણની લૂમ કહી ઉજમાળી અરધી કાળપ
અરધી રહી તે નઝરટીલડી થઈ ચોંટી ગઈ ચપ
પામી કાંચનયોગ હરખતું હું માટીનું ગ્હેણું
વ્હાલે માર્યું જબરું મ્હેણું !

અદેખાઈથી બળી-ઝળીને થઈ સખીઓ અધમૂઈ
સમૂહમાંથી જ્યારે ચૂંટી મને કહીને જૂઈ
જીવતરની ચૂંદડીએ ટાંક્યું રતન મહા લાખેણું
વ્હાલે માર્યું જબરું મ્હેણું !

૨. બોલાવી

વ્હાલે સાન કરી બોલાવી !

અબુધા પર અણધાર્યા વરસી છાયાથી છોડાવી

બહુ વાતોડી વળગ વળગ કરતી'તી વાતો નામે
અરે ! અચંબો, મૂંગા મોઢે પહોંચાડી સરનામે
અણકથની આંગળીએ મારા મૂળ થાનકે આવી
વ્હાલે સાન કરી બોલાવી !

હોવાને ના જાણું, ના કોઈ ઠરવાને ઠેકાણું
અરે ! અચાનક લખી દીધા તેં લખ્ખ માળવા બાણું
મ્હેર કરી મહારાજ ! મને કરમાતીને કોળાવી
વ્હાલે સાન કરી બોલાવી !

૩. તેડાલા

વ્હાલે ચોપાટ્યું રમવાને કીધા તેડલા
પંડચ પાથરી બેઠી'તી

‘ને ભેળા કરવા લાગી ચારે છેડલા
વ્હાલે ચોપાટ્યું રમવાને કીધા તેડલા

ભીતરથી બહુ વખતે રમવા રસ રેલ્યો હે સખી !
અધર, આંખને અંગઅંગમાં રમત રહી લખલખી
કાંઈ ન જાણું ક્યાંથી આ

બંધાયા નવતર નેડલા
વ્હાલે ચોપાટ્યું રમવાને કીધા તેડલા

ઘરથી આઘી-પાછી થઉં તો સાસુજી ખીજવાતાં
કહે : જરા સાચવજે હમણાં દિવસો છે ચડિયાતા
મેં કહ્યું : ચિંતા મા કરજો

બહુમૂલા છે મેં દોત્યા એ કેડલા
વ્હાલે ચોપાટ્યું રમવાને કીધા તેડલા

૪. કહેણ

વ્હાલે કહેણ મોકલ્યું મળવા
નામ પડ્યું મારું એ ઘડીએ

માંઘ માંઘ હું લાગી રે ઝળહળવા
વ્હાલે કહેણ મોકલ્યું મળવા

નેહનીતરતા બીડામાંથી
વહી કોઈ અણજાણી મનભર મહેક
કોઈ કહે : બાપૈયો વિનવે
કોઈ કહેતું : ગગન ચડી રે ગહેક
કાંઈ ન જાણું રે મૂંઝારે

પગથી માથા લગ માંડી ઓગળવા
વ્હાલે કહેણ મોકલ્યું મળવા

એવી તે કઈ વશેકાઈ કે
મને ઠેરવી સૌમાં ખાસમખાસ
આજ સુધી તો હતી ગણાતી
ક્યાસમાં અમથું અડવડતું ઘાસ
કાલાંવાલાં બહુ કર્યાં પણ

કપટીએ કારણ દીધું ના કળવા
વ્હાલે કહેણ મોકલ્યું મળવા

૫. નવલી નિશાળ

વ્હાલે નવલી નિશાળ ખોલી
અવળ આંકથી કરી કસોટી
મે'તા દાખલ કરતા તોલી તોલી
વ્હાલે નવલી નિશાળ ખોલી

જૂના સહુ ભણતર ઉતરાવી કોરા કીધા પહેલાં
નિયમ નવા-નકકોર અહીંના નહિ પાટી નહિ થેલા
મને મેં ખેરી, જેમ ફોતરું
દાણા પરથી ખેરવતી ખિસકોલી
વ્હાલે નવલી નિશાળ ખોલી

અચરજને પણ આણી નીકળે ચડે શિખર પર રમણા
ઓચ્છવ ઓચ્છવ હું કહું પણ લોક કહે રે ભ્રમણા
પ્રશ્ન અને ઉત્તર તૂ હી તૂ-માં
પાઠ ઘૂંટતા એ હોલો હું હોલી
વ્હાલે નવલી નિશાળ ખોલી.

એલાર્મ-કાવ્યો | રાજેન્દ્ર પટેલ

સૌ કોઈ મૂકતા હોય છે એલાર્મ.
જુદા જુદા સ્થળે
અલગ સમયે.
પણ જાણે વાગતું હોય છે એક જ એલાર્મ !
એલાર્મ છે તો લાગે છે,
સમય, સ્થળ અને કેટકેટલું બીજું બધું ધબકતું.
ગમે ત્યારે ગમે તે રૂપે વાગતું હોય
એ વાગે ન વાગે, સંભળાય કે ન સંભળાય
એલાર્મ હોય છે જ સર્વત્ર.

જેઓ સૂઈ ગયાં હોય છે નિરાંતે,
તેમની એલાર્મને જરૂર હોય,
જેઓ સૂતાં સૂતાં જાગે,
એ સ્વંય એલાર્મ બની જતા હોય છે,
જેઓ એલાર્મ વાગે છતાં સાંભળતાં નથી,
તેમને માટે જ હોય છે એલાર્મ.

*

ભેટ આવેલું
ત્યારે ખબર નહીં,
એ સતત સામે સમય ધરશે
જેટલી વાર મુકાય એલાર્મ, એટલી વાર એનું ડાયલ જાણે
તાકતું હોય છે
આરપાર.

*
એલાર્મ જોયા કરે છે
બારી, બેડ અને બાલ્કનીને
માણસ અને એના અસબાબને,
એ રાહ જુએ છે
સતત
એ ક્ષણની જ્યારે
માણસ સૂતાં સૂતાં પણ જાગતો રહે.

*
એ ટીક ટીક કરતું
જાણે ઘડે છે સમયના પંડને
ચોથા પરિમાણનું શિલ્પી !
જેથી
જળ અને વાયુ
તેજ અને અંધકાર
નિરંતર વહી શકે
તેની સાથે.

*
એ વાગે છે અવિરત
હરેક ક્ષણે એ જગાડવા મથે છે
અંદર-બહાર, ઉપર-નીચે
બસ એ વાગ્યા કરે છે
એટલું જ સૂચવવા કે
એ જગાડવા ઈચ્છે છે સૌને
જેથી સ્વયં એ જાગતું રહે.

*
એલાર્મ વાસ્તવમાં
ઊઠ્યા પછી જાગી જવા માટે હોય છે
કદાચ

જાગી જવું એ જ એક એલાર્મ હોય છે.
જે જાગીને સૂઈ જાય છે
અને જેઓ જાગતાં જાગતાં સૂઈ રહે છે
એમના માટે જ હોય છે એલાર્મ.

*
એલાર્મને
કાલ કે આજ હોતી નથી
એ બેઠું હોય છે ટેબલ પર
જાણે બેઠું હોય સમયની હથેળી પર
જોતું એક નાટક
જાગવાનું અને ઊંઘી જવાનું,
એ જાગે છે કારણ કે એ જગાડે છે.

*
એલાર્મ જોઈ રહે છે
આખી રાત
કોઈ જાગે
તેની રાહ જોતું.

*
ઘોર અંધારું વીંધતી
રાત વહી જાય,
ને કેવળ એક ક્ષણ રહી જાય
સૌ કોઈ પાસે.
જે એલાર્મ વાગવા છતાં,
જાગવાનું ચૂકી ગયા છે
વારંવાર.

*
ઘણી વાર લાગે છે
વાસ્તવમાં મૌન
હોય છે
એક સાચું એલાર્મ.
શબ્દ એક એલાર્મ બની જતું હોય છે
જ્યારે સંભળાય ભીતરના પગરવ,
એનાં ત્રણ પાંખિયાંને ચલાવે
ચોથું કાળ બનીને.

*

એલાર્મ જેવું કંઈ છે જ નહીં
જે છે તે મશીન છે.
સાયું એલાર્મ તો અદૃશ્ય.
જે સંભળાતું નથી અને છતાં સંભળાય
જે દેખાતું નથી છતાં દેખાય
એ જ હોય છે એકમાત્ર એલાર્મ.

અરીસો | રમણીક સોમેશ્વર

૧

અરીસો
સામેથી ખસી જાય
તેથી કાંઈ
ખસી ન જાય
હોવું.

૨

દીવાલો પરથી
ખસતો ખસતો
અરીસો
બની ગયો બારી
ને
અરીસાની ધાર પર
ટકટક કરતી ચકલી
ફરરક કરતી
ઊડી ગઈ
બહાર.

૩

અરીસો જોતાં જોતાં
હું પોતે જ
બની ગયો અરીસો
અને
રજળતું રહ્યું
બિમ્બ.

૪

હું
અરીસામાંથી
બહાર નીકળ્યો
ત્યારે
બહાર તો હતું
અંધારું
જોતો રહ્યો
અંધારામાં ઓગળતું
મારું શરીર
છેવટે બચી
આંખો
આંખો તો
તરવા લાગી
અંધારામાં
આગિયાની જેમ
અને
અરીસામાં બેઠેલું
અજવાળું
ઝપ્ કરતુંક ને
ઓલવાઈ ગયું.

મા રાજી | રક્ષા શુક્લ

મા મને જુએ 'ને રાજી.
કદી વાળમાં ગજરો નાખું, કદી ચમેલી જૂઈ,
જૂઈને બદલે મને સૂંઘી, ફૂલો કરતાંયે તાજી.
મા મને જુએ 'ને રાજી.

કરે ટેરવાં સળને સરખી જાણે આટાપાટા,
પછી કદી ક્યાં વાગ્યા મનેય બાવળ વચ્ચે કાંટા !
પરોઢિયે ઝાકળની ઝરમર દિવસે અમિયલ છાંટા,
અનરાધારે હેત-લાડના કેટકેટલા ફાંટા !

સુખને બદલે મને અડીને ભીતર કેવી માંજી !
મા મને જુએ 'ને રાજી.

વાદળ મારા ખિસ્સે ભરવા કપાસ વીણી લાવે,
સૂરજને સમજાવી કુમળા ફળિયે વાવે.
સંતાકૂકડી રમવા થાકેલા પગને સમજાવે,
તુલસીક્યારે મા છે, અંધારું ક્યાંથી ત્યાં ફાવે !
'ક'ને બદલે કમળ સૂંઘું, ત્યાં હરખે ગાજી ગાજી.
મા મને જુએ 'ને રાજી.

તાન્કા | ધનસુખલાલ પારેખ

ટહુકો શમી
ગયો, શેરી થૈ ગઈ
સૂની. પાંચીકા
હિજરાય, ખૂણામાં
બેઠી ઢીંગલી રડે.

જીર્ણ દુર્ગ | વિજય રાજ્યગુરુ

ખીજડા નીચે કદી ક્યારેક દીવો ઝળહળે,
પાળિયાની આંખમાં ઈતિહાસ આખ્ખો સળવળે.
જીર્ણ ગઢની રાંગના કોઠા ઉપરના કાંગરે,
પીપળો ઊગી ગયો છે, પર્ણ લીલાં તગતગે.
દુર્ગના તોતિંગ દરવાજા સદા ખુલ્લા રહે,
ને ગળકબારી પુરાણા ઘા સ્મરીને હચમચે.
નર્તકીની છમછમાછમ ને ભર્યો દરબાર ક્યાં ?
બહાવરો ત્યાં વાયરો બસ સૂસવે ને સમસમે.
ભીંતમાં કોઈ ચણાયું ! કોઈ કૂદ્યું વાવમાં !
ચાંદની રાતે હજી એવી કહાણી રણઝણે.
ભગ્ન મંદિરના ગભારામાં હવા ગંધાય છે,
ને ધજાહીણા શિખર પર મોરપિચ્છું ફરફરે.
રાત પડતા ગઢ વચાળે ફક્ત સન્નાટો વસે,
ને દિવસભર ભારવલ્લું મૌન કાયમ વલવલે.
કાળ જ્યાં થીજી ગયો ત્યાંથી ઝડપથી નીકળું
જીર્ણ ગઢનાં દશ્ય રાતે આંખ વચ્ચે છટપટે.

માણસનું કરડવું | કિસન સોસા

ભગવોય પડતો પીળો એ તાપમાં રખડવું,
દર્શાવવા હયાતી નિજ ચીપિયે ખખડવું;
તડકાનાં આ ચઢાણો.. ચઢવું અને ગબડવું;
લીધો છે ભેખ, ભૂખથી સાથે તે શું ઝઘડવું !
મોસમ હો કોઈ ઋત હો, એકધારું આકરું તપ;
ઝિંથર જટાના બોજે આ આયખું ઘસડવું !
કે કાળા રાઢવાએ બાંધી મને મેં રાખ્યો;
ભાગી ન છૂટું સૂણી અંદરનું એ ગગડવું !
સમ્યક.. ક્ષમાનો પાટો બાંધી લીધો પરન્તુ;
ભૂલ્યું નથી ભુલાતું માણસનું એ કરડવું !
હોઠે રહ્યા દિવસભર એ ઈશ્વરો ગયા ક્યાં ?
આ ધર્મશાળા-ઓટે લાગે છે ખૂબ અડવું.

ગઝલ | રશીદ મીર

ઊંઘમાં એવો ઘસરકો સાંપડે,
સાપ જાણે લોહીની મેડી ચડે.
ઓલવી નાંખ્યા અવાજોના દીવા,
રાતમાં સૂનકારના પડઘા પડે.
રાતભર છીંકોટતું હિંસક તિમિર,
જોઈ લીધું જ્યારથી મધ આંકડે.
ક્યાં અમસ્તો ઘાટ મળતો હોય છે,
ચડ-ઊતર કરવી પડી છે ચાકડે.
રાખ, ધુમાડો અને તણખા ઊડે,
આપ પણ આવી ગયા છો તાકડે.
સાંજની વેળા છે ઉપવનમાં નિરાંત,
'મીર' પાછા બેસી જઈએ બાંકડે.

પાણી | હરીશ ધોબી

સરોવરનું સ્થિર ખળભળાવ્યું ન પાણી
મેં એ રીતે તારુંય તાવ્યું ન પાણી
હજી રંજ એ વાતનો આજ પણ છે
ખરા અવસરે તેં બતાવ્યું ન પાણી
હું ડૂબી ગયો આંસુમાં તારે લીધે
છતાં આંખમાં તારી આવ્યું ન પાણી
તરસ આ લઈને હું ભટક્યો છું ક્યાં ક્યાં
મને ઘર વિના ક્યાંય ભાવ્યું ન પાણી
ત્યજીને હરીશ હું હવે જઈ રહ્યો છું
મને શહેરનું તારા ફાવ્યું ન પાણી.

મુક્ત ઘર છું | રવીન્દ્ર પારેખ

હું છું કે નથી એવી વાતોથી પર છું,
ખરું કહું તો મારાથી હું બેખબર છું.
ઘણી વાર મારો જ તાળો મળે ના,
ઘણી વાર લાગે હું મારા વગર છું.
કારણ કેવી ઠંડક કરે છે, કહું શું ?
ઊભો છું હું રણમાં અને તરબતર છું.
છું દર્પણની સામે, છતાં એ નથી હું,
નથી જાણતો કે હું કોની નજર છું !
ચલણમાં હતો તોય ખેંચી લીધો તેં,
ખબર ના પડી તારી હું કરકસર છું.
કર્યું ઘર તો ચારે દીવાલો નડી છે,
દિશાઓ કરી ચાર તો મુક્ત ઘર છું.
પવન, પાણી, પૃથ્વી, પરમ તત્ત્વને પણ,
મળે અર્થ જો હું ધરા પર અગર છું.

વાર્તા

આશના શું બોલે ?

■ નીલમ દોશી ■

આશના, .. આશના બેટા.. ક્યાં ગઈ ?

ઘરના બારણા અંદરથી બંધ હોવાને બદલે આજે ખુલ્લા હતા એ જોઈને નીરજને આશ્ચર્ય થયું. આશના આજે અંદરથી બંધ કરતાં ભૂલી ગઈ કે શું ?

બારણાને હડસેલો મારી નીરજ ઘરમાં આવી. પોતે આવે ત્યારે આશના સામાન્ય રીતે આગળના ઓરડામાં જ બેઠી હોય. વિચારતી નીરજ ઉપર ચડવા ગઈ. હજુ ઉપર ચડવા જાય ત્યાં...

ઘરતીકંપ..

ઉપરથી દોડતી આવીને આશના માને વળગીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી..

દીકરીની હાલત નીરજ ફાટી આંખે જોઈ જ રહી. ફાટેલાં કપડાં... અને... આ શું ? આવી હાલત... ?

‘આશના.. આશના...’

આગળ કોઈ શબ્દો નીકળી જ ન શક્યા. આગળ કંઈ પૂછવા જાય એ પહેલાં ઉપરથી પરમ નીચે ઊતર્યો.

આશના..

પરમનો અવાજ સાંભળી ભયભીત બનેલી આશનાની આંગળી પરમ તરફ ચીંધાઈ અને ભયભીત હરણીની જેમ માને વળગી પડી.

નીરજની આંખો આઘાતથી વધારે પહોળી થઈ. આશનાને એક તરફ મૂકી નીરજ ઘવાયેલી સિંહણની જેમ પરમ તરફ ધસી.

નીરજ.. આશના...

પરંતુ પરમ આગળ કશું બોલવા જાય એ પહેલાં નીરજનો એક જોરદાર તમાચો પરમના ગાલે..

પરમ, ગેટ આઉટ ફોમ માય હોમ...

નીરજા, પ્લીઝ મારી વાત તો સાંભળ...

નીરજાએ ભયભીત આશના સામે જોઈ પરમને ઘરની બહાર હડસેલ્યો.. અને બારણું ધડામ દઈને બંધ થયું..

ક્યાંય સુધી આશના મમ્મીને વળગીને રડતી રહી. પૂછવા જેવું કશું હતું નહીં. આશનાની હાલત જોઈ સમજવા જેવું બધું મા સમજી ચૂકી હતી. કશુંક અઘટિત બનતા અટકી ગયું હતું. એ એકમાત્ર આશ્વાસન હતું. પોતે સમયસર પહોંચી ગઈ અને દીકરી પીંખાતી બચી ગઈ હતી.

અને આવું પરમે કર્યું? પરમ આવું કરી શકે ખરો? વાત બીજા કોઈએ કરી હોત તો માનવાનો સવાલ જ નહોતો. દીકરીની વાત પર અવિશ્વાસ કરવાનું કોઈ કારણ નહોતું. અને આ સમયે પરમનું ઘરમાં હોવું જ એ વાતની સાબિતી નહોતી?

હજુ બે દિવસ પહેલાં તો આ જ પરમ સાથે કેટકેટલાં સપનાં જોયાં હતાં. પોતાની જિંદગી બદલાવાની હતી. અરે, જેનો ડર હતો એ દીકરીએ પણ સંબંધનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ફક્ત માની ખુશી માટે.. અને એ પરમ આશના સાથે આવું કરી શકે ખરો? કોઈ રીતે મન નહોતું માનતું. અને છતાં... માનવું પડે તેમ હતું.

નીરજા મૌન રહીને દીકરીને સાંત્વના આપતી રહી. એ રાત્રે બેમાંથી કોઈ જમ્યું નહીં. એકબીજાને વળગી બંને સૂતાં રહ્યાં. સ્પર્શની એ હૂંફમાં આશના શાંત થતી ગઈ.

પણ નીરજાની આંખમાં ઊંઘનું એકેય કણસવું કેમ ડોકાય?

હવે તો દસેક દિવસ પહેલાંની જ વાત...

એ રાત્રે રોજની આદત મુજબ મા-દીકરી સૂતાં હતાં. વાત કરવી કે નહીં, કઈ રીતે કરવી એવી કોઈ અવઢવ નીરજાના મનમાં ઘોળાતી હતી ત્યાં આશનાએ જ..

‘મમ્મા, ડુ યુ વોન્ટ સમથિંગ ટુ ટેલ મી..?’

‘નો બેટા.. યેસ બેટા.. થિક્સ્યુલી..’

‘મમ્મા, પ્લીઝ.. શું વાત છે? કંઈ મૂંઝવણ.. કોઈ પ્રોબ્લેમ? મને વાત કરવામાં વળી ખચકાટ શાનો? હવે હું કંઈ એવી નાની કીકલી તો નથી. બોલ મમ્મા...’

‘બેટા, મને વિશ્વાસ છે કે તું મને સમજી શકીશ અને કોઈ ગેરસમજ નહીં કરે.’

‘મમ્મા, નો નીડ ઓફ એની પ્રસ્તાવના.. સીધી વાત કર.’

‘ઓકે..’

નીરજાએ બાજુમાં રાખેલી બોટલમાંથી પાણીનો એક ઘૂંટ ભર્યો.

‘બેટા, એક વાત પૂછું? મને સાચો જવાબ આપવાનો.. દિલથી જવાબ આપવાનો.’

‘મમ્મા, તારી સામે કદી ખોટું બોલી છું? એવી જરૂર જ તેં નથી રહેવા દીધી. યુ આર નોટ ઓનલી માય મમ્મા.. યુ આર માય સ્વીટ ફ્રેન્ડ ટૂ.. એટલે તો મને બીજા કોઈ ફ્રેન્ડની પણ એવી જરૂર નથી પડી.’

એકાદ ક્ષણ નીરજા પુત્રીની આંખોમાં જોઈ રહી.

‘બેટા, તને પરમ અંકલ ગમે છે?’

‘યસ.. મમ્મા.. એમાં નવું શું છે? તને ખબર જ છે કે આઈ રીયલી લાઈક પરમ અંકલ.. એ આપણાં બંનેના બેસ્ટ ફ્રેન્ડ છે.’

‘બેસ્ટ ફ્રેન્ડ એટલું જ?’

‘એનાથી વિશેષ બીજું શું હોય મમ્મા? હી ઈઝ યોર બેસ્ટ ફ્રેન્ડ સિન્સ યોર ચાઈલ્હુડ... હવે અચાનક વરસો બાદ મળી ગયા. ઈવન આઈ લાઈક હિમ. આઈ રીયલી એન્જોય હિઝ કંપની.. હી ઈઝ અ નાઈસ ગાય.. ઈઝ નોટ ઘેટ ઈનફ?’

‘આશના, એ ફક્ત તારા ફ્રેન્ડ જ નહીં પણ ફાધર ફ્રેન્ડ બને તો?’

‘આર યુ જોકિંગ મમ્મા? આઈ ડોન્ટ લાઈક સચ જોક..’

‘આઈ એમ નોટ જોકિંગ.. બેટા. એક્સ્યુલી.. હવે હું થાકી છું. એક માની સાથે હું એક સ્ત્રી પણ છું. મારી અંદર રહેલી સ્ત્રી ક્યારેક જાગ્રત પણ થતી હોય છે. બેટા, હોપ તું મને સમજી શકીશ. યુ આર ક્વાઈટ મેચ્યોર નાઉ.. આટલાં વરસો મેં ફક્ત અને ફક્ત તારો જ વિચાર કર્યો છે. થોડાં વરસોમાં તું સાસરે જઈશ ત્યારે હું સાવ એકાકી...’

બોલતાં બોલતાં નીરજાની આંખો ભરાઈ આવી.

‘મમ્મા, આટલાં વરસોમાં તેં મને કદી પપ્પાની ખોટ સાલવા નથી દીધી. મમ્મા, ડોન્ટ વરી.. આઈ વિલ નેવર મેરી.. હું તને છોડીને ક્યારેય લગ્ન કરવાનો વિચાર પણ નહીં કરું.’

‘બેટા, એ યોગ્ય નથી અને હું.. કોઈ પણ મા એવું કદી ન ઈચ્છે.’

‘મમ્મા, પ્લીઝ.. આપણે આપણી જિંદગી આપણી રીતે જીવીશું.’

‘બેટા, એથી જ પૂછું છું આટલાં વરસો બાદ હવે મારી જિંદગી હું જીવી શકું? મારી જિંદગીમાં મને કોઈને આવકારવાનો હક્ક ખરો? મને મારી રીતે સુખી થવાનો અધિકાર મારી દીકરી આપી શકશે ખરી?’

થોડી મૌન પળો એમ જ પસાર થઈ ગઈ. નીરજાના શ્વાસ જાણે થંભી ગયા.

‘ઓકે.. બેટા.. આઈ ગોટ યોર આન્સર.. અને તને ન ગમે એવું કરવાનું હું કદી વિચારી પણ ન શકું. એ વાત હવે હું પણ ભૂલી જાઉં છું, અને તું પણ મનમાંથી એ વાત

કાઠી નાખજે. પરમ અંકલ ફક્ત આપણા બંનેના મિત્ર જ બની રહેશે. નથિંગ મોર, ઓકે બેટા ?’

‘નો મમ્મા, મારા મૌનનો એવો કોઈ અર્થ કાઢવાની જરૂર નથી. હું આવડી મોટી વાત માટે બેપાંચ મિનિટ વિચાર પણ ન કરી શકું ?’

‘બેચાર મિનિટ નહીં, બેચાર દિવસ, બેચાર મહિના પણ તું વિચાર કરી શકે. બેટા, એવી કોઈ ઉતાવળ નથી. યુ ટેઈક યોર ઓન ટાઈમ...’

‘નો મમ્મા.. મને લાગે છે ઈટ્સ ઓકે.. આઈ હેવ નો પ્રોબ્લેમ.. તને તારી રીતે સુખી થવાનો અધિકાર છે જ. તેં આજ સુધી મારા માટે ઘણું કર્યું છે.. આજે હું કેમ ના પાડી શકું ?’

કહેતાં આશના નીરજને કેવી ભેટી પડી હતી એ યાદ આવતાં નીરજ અત્યારે પણ ભાવુક થઈ ઊઠી.

પરમને જાણ કરી ત્યારે..

‘મારી દીકરી પર મને પૂરો વિશ્વાસ હતો જ. તું નાહકની ડરતી હતી.’

‘તેં આશના ઉપર જાદુ ચલાવ્યો છે. તારા આવ્યા પછી આશનામાં કેટલો બદલાવ આવ્યો છે. એ કેવી ખુશ રહે છે. મને જે વાત જલદી નથી કહેતી એ વાત પણ તને કહે છે. કેટલા હક્કથી તારી પાસે લાડ કરે છે. તારી પર રોફ જમાવે છે. મને તો ક્યારેક ઈર્ષા થાય છે. આશના મારા કરતાં પણ તારી વધારે નજીક આવી છે. મારી ભેટી, હું કંઈક કહેવા જાઉં તો તુરત જવાબ આપી દે.. પરમ અંકલને પૂછી જોઈશું.. એ કહે એ બરાબર.. ચમચી નહીં તો. તેં એને કેવી પટાવી છે.’

‘નીરજ, પટાવી નથી. એ મારી સગી દીકરી જેટલી જ મને વહાલી છે અને દીકરીઓ હમેશાં બાપની ચમચી હોવાની જ ને ? એ તો દુનિયાનો કોઈ પણ બાપ રોફભેર કહેવાનો જ. એમાં નવું શું છે ?’ અને પરમ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

આમ પણ પરમ અને આશના સાથે હોય ત્યારે નીરજનું કંઈ ન ચાલતું. એ રસોઈ બનાવવા જાય ત્યારે અંકલ સામે આંખ મીંચકારતી આશના ટહુકતી.

‘મમ્મા, પરમ અંકલને તારા હાથની પાઉંભાજી બહુ ભાવે છે હોં.’

‘યેસ.. નીરજ..’

પાઉંભાજી આશનાની ફેવરિટ હતી એ નીરજ અને પરમ બંને જાણતાં.

દરેક રવિવારે...

‘અંકલ, આજે મુવી સરસ આવ્યું છે. ઔર સમઝદારકો ઈશારા કાઢી હેં.’

મુવી અને રેસ્ટોરન્ટની પસંદગી આશના જ કરતી. અને ત્રિપુટી ત્યાં પહોંચી જ

હોય.

અંકલ અંકલ કહેતા આશના થાકતી નહીં અને પરમ તેની ફરમાઈશ પૂરી કરતાં કદી કંટોળતો નહીં. ભણવામાં પણ ન આવડતી દરેક વાત માટે પરમ હાજર હોય જ.

નીરજ મનોમન હરખાતી અને કૃત્રિમ ગુસ્સો કરતી રહેતી.

આશના અને પરમના, બાપ-દીકરીનાં આવાં તો અગણિત મીઠાં સંભારણાં નીરજની ભીતરમાં શોર મચાવી રહ્યાં. આ એક વરસમાં બંને કેટલાં નિકટ આવી ગયાં હતાં. એકાદ દિવસ પણ પરમ ન દેખાય તો આશના કેટલા ફોન કરતી.

‘અંકલ, નો બહાના... યુ હેવ ટુ કમ.. હું રિસાઈ ગઈ છું.’

અને ગમે તેવો બિઝી હોય તોપણ પરમ થોડી વાર તો દીકરીને મનાવવા આવી જ જતો.

અને આજે.. ? ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ.. જેવી વાત લાગતી હતી અને છતાં.. માનવીના મનને શું કદી કળી ન શકાય ?

રાતભર નીરજની આંખો વહેતી રહી.

પાંચ પાંચ વરસનાં વહાણાં વીતી ગયાં છે આ વાતને. આ પાંચ વરસમાં આ વાતનો ફરી કદી અછડતો ઉલ્લેખ સુધ્યાં મા-દીકરી વચ્ચે નથી થયો.

અને એ પછી પરમે કદી આશના કે નીરજને મળવાની કોશિશ નથી કરી.

બે દિવસ પછી આશનાની સગાઈ છે. એના મનપસંદ પાત્ર સાથે.. નીરજ દોડાદોડીમાં વ્યસ્ત છે. આશના ન જાણે કેમ આજે સવારથી મૌન છે.

‘આશના, તારો ડ્રેસ આવી ગયો છે. જરા ફિટિંગ જોઈ લે બેટા, એટલે કોઈ ફેરફાર હોય તો સમયસર થઈ જાય.’

આશનાએ કોઈ જવાબ ન દીધો.

‘બેટા, બે દિવસથી હું જોઉં છું. તું કંઈક મૂંઝાય છે. એવરીથિંગ ઓકે ? ચૈતન્ય સાથે કોઈ ઝઘડો નથી કર્યો ને ?’

અચાનક આશના માને વળગીને ધોધમાર રડી પડી.

નીરજ ગભરાઈ ગઈ.

‘બેટા, શું થયું ? એની પ્રોબ્લેમ ?’

જવાબ આપવાને બદલે આશનાનું આર્કંદ વધ્યું.

‘મમ્મા, પ્લીઝ.. પ્લીઝ.. સ્ટોપ ઓલ ધિસ.. મારે સગાઈ નથી કરવી. મને સુખી થવાનો કોઈ હક્ક નથી.’

‘બેટા.. શું થયું ? તારી ખુશીથી વધારે મારા માટે કંઈ જ નથી. તું ઈચ્છીશ એમ

જ થશે. ઓકે ? પણ શું થયું એ મને કહીશ તો ખબર પડે ને ?’

આશના મૌન...

‘હું ચૈતન્યને ફોન કરું ? એણે મારી લાડલીને કંઈ કહ્યું છે ? અત્યારથી મારી દીકરીને રડાવે છે ?’

નીરજાએ ફોન લીધો.

આશનાએ ઝપટ મારી માના હાથમાંથી ફોન ઝૂંટવી લીધો.

‘મમ્મા, હું તારા આટલા પ્રેમને લાયક નથી.’

નીરજા ચૂપચાપ આશના સામે જોઈ રહી.

‘મમ્મા, તને ખબર નથી હું કેટલી ખરાબ, નાલાયક દીકરી છું. તને જાણ નથી કે મેં કેટલી મોટી ભૂલ કરી છે.. મમ્મા, જાણીશ તો તું પણ મને નફરત કરીશ. હું મારી જ નજરમાં નીચે ઊતરી ગઈ છું. કેટલા સમયથી હું મનમાં જ ગિલ્ટી ફીલ કરું છું. પણ તારી દીકરી કાયર છે. કબૂલ કરવા જેટલી હિંમત નથી. પણ આજે.. પ્લીઝ.. મમ્મા.. મારે સગાઈ નથી કરવી. તને એકલી મૂકીને ક્યાંય જવાનો મને હક્ક નથી.’

આશના એકીશ્વાસે બોલી રહી.

‘બેટા, દુનિયાભરની દીકરીઓ માને છોડીને જતી જ હોય છે.’

‘પણ એ બધી દીકરીઓ મારા જેવી નાલાયક નથી હોતી.’

‘બેટા.. સ્ટોપ ઓલ ધિસ..’

‘મમ્મા, તારે પૂછવું નથી કે મેં શું કર્યું છે ?’

‘શું પૂછું બેટા ? તું જ કહે ને...’

‘મમ્મા, ગમે તેવી વાત હોય તોપણ તું મને માફ કરી શકે ?’

‘એમાં કોઈ શંકા છે બેટા ? આટલાં વરસોમાં જો મેં તારો આટલો વિશ્વાસ પણ હું ન મેળવી શકી હોઉં તો એ મારી ખામી છે.’

ફરી બે મિનિટ મૌન પથરાઈ રહ્યું...

આશના નીચું જોઈ ગઈ.

નીરજા ચૂપચાપ દીકરીને નીરખી રહી.

આશનાની નજર વધારે ઝૂકી રહી.

‘મમ્મા, તને કંઈ ખબર નથી. એ દિવસે.. એ દિવસે.. હું કેટલું મોટું જૂઠું બોલી હતી ! મેં જ પરમ અંકલને ફોન કરીને બોલાવ્યા હતા અને.. અને દેવતા જેવા અંકલ પર ખોટો આરોપ..’

આશના ફરી એક વાર ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી.

‘બેટા.. ફરગેટ.. ઈટ..’

‘મમ્મા, તારે જાણવું બહુ જરૂરી છે. તારી દીકરી કેવી નાલાયક છે એ કહ્યા સિવાય મને...’

આશનાનાં હીબકાં શમવાનું નામ નહોતાં લેતાં.

નીરજાએ ધીમેથી દીકરીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

‘મારી દીકરી નાલાયક નથી. બસ, થોડી નાદાન હતી. એ અસુરક્ષાની ફીલિંગથી પીડાતી હતી. એની સંવેદના ખોટી નહોતી. પણ રસ્તો ખોટો હતો. અને વાંક તારા કરતાં તારી ટીન એઈજ, તારી ઉંમરનો હતો. એમાં પણ મારી જ ભૂલ હતી. તારો એટલો વિશ્વાસ હું નહોતી પામી શકી.’

આશના પહોળી આંખે માની સામે જોઈ રહી.

‘મમ્મા.. મમ્મા...અર્થાત્...’

‘હા બેટા, મને બધી જાણ છે. પરમ ઉપર મને એક શ્રદ્ધા છે. એની આંખોમાં તારે માટે જે લાગણી મેં જોઈ છે એ ફક્ત એક પિતાની જ હતી. પરંતુ સાવ અણધારી વાત આવા કોઈ વરવા સ્વરૂપે તમારી સમક્ષ આવે એટલે કોઈ પણ માણસ હેબતાઈ જાય.. બસ એ દિવસે, એ ક્ષણ પૂરતી હું પણ હેબતાઈ કે પછી હયમચી ગઈ હતી. એ મારી ખામી ખરી.’

‘મમ્મા, આજ દિવસ સુધી તેં મને ખબર સુધ્ધાં ન પડવા દીધી.’

‘અમને ખાતરી હતી કે એક દિવસ તું ગિલ્ટી ફીલ કરીશ. અને જાતે અમને કહીશ. અલબત્ત અમારા ધાર્યા કરતા એ દિવસ બહુ મોડો આવ્યો.’

‘અમને.. અમારા.. અર્થાત્ ?’

‘હા બેટા.. અમારા અર્થાત્ મારા અને પરમના..’

‘મમ્મા.. પરમ અંકલ પાસે તો હું માફી માગવાને લાયક પણ નથી. આવડું મોટું કલંક એમની ઉપર મેં..’

આશનાનાં ડૂસકાંનો અવાજ વધતો ગયો. બેટા, તારી નાદાનીને મારી જેમ એણે પણ ક્યારની માફ કરી દીધી છે. મારે કદી તને કંઈ પૂછવું નહીં એ નિર્ણયમાં પણ એ મારી સાથે જ હતા.

આશના શું બોલે ? બસ.. માને વળગીને એ વરસતી રહી.

□

બ્રહ્મલીન સૂફી દરવિશોની દુનિયામાં

■ ભારતી રાણે ■

સાંજ ઢળી ચૂકી છે. અમે રોકાયાં છીએ તે, ટર્કીના કાપાડોકીયા વિસ્તારનું ગુરેઈમ ગામ જરાક દૂર રહી ગયું છે. આશરે પંદરેક કિલોમીટરના પ્રવાસ પછી અંધકારથી તરબતર રસ્તાની કોરે થોડું પથ્થરોમાંથી કોતરી કાઢેલું ને થોડું બાંધેલું એવું વિશાળ ગુફા જેવું એક ઝાંખું ટમટમતું ભવન દેખાય છે. અમે એ તરફ વળીએ છીએ. નીરવ અંધકારમાં ટૂંટિયું વાળીને બેઠેલા એના પાર્કિંગ લોટમાં માત્ર અમારું જ વાહન દેખાય છે. અમે અદબપૂર્વક એ મકાનમાં પ્રવેશીએ છીએ. ખામોશી ઓઢીને બેઠેલી ગુફાના પ્રવેશદ્વારથી લંબાતી સાંકડી ઓસરી જરાક વળાંક વળતી જાણે નીચાણ તરફ લઈ જતી હોય, તેવું લાગે છે. રાતના અંધારામાં એ સ્થાન વધારે શાન્ત, વધારે રહસ્યમય લાગી રહ્યું છે. અમને અગાઉથી જ સ્પષ્ટ સૂચના અપાઈ ચૂકી છે : ત્યાં સંપૂર્ણ શાન્તિ જાળવવાની છે. પોશાક સુરચિપૂર્ણ હોવો જોઈએ. ફોટા પાડવાની સખ્ત મનાઈ છે. કાર્યક્રમ પહેલાં કે તે દરમિયાન તાલી પાડવી નહીં કે અવાજ કરીને દાદ આપવા પ્રયત્ન કરવો નહીં. કાર્યક્રમ પૂરો થાય ત્યારે અંતે તેમના તરફથી સૂચના મળે, ત્યારે એકાદ મિનિટ માટે ફોટા કે વિડિયો પાડવાની તથા શાંત અભિવાદન કરવાની તક મળશે. આ એક સંન્યાસીઓનું રહેઠાણ તથા પ્રાર્થનાધામ છે, અને આપ જેને જોવાના છો તે દરવિશોનું નૃત્ય નહીં, એમની તપસ્યાની એક વિધિ છે, એટલે સ્થળની આમન્યા જળવાય તેવું વર્તન સૌ પાસે અપેક્ષિત છે. સૂચનાઓનું પાલન કરવા અમે સૌ પ્રતિબદ્ધ છીએ. સાવ ઝાંખી રોશની ધૂપની સુગંધ તથા ઝીણુંઝીણું ગુંજતા સંગીત સાથે વિસ્મયકારક ગેબી વાતાવરણ રચી રહી છે. સાંકડી પરસાળ એક જરાક પહોળી જગ્યામાં ખૂલે છે. અહીં સૂફી પરંપરાને લગતું સાહિત્ય તથા પત્રિકાઓ મૂકેલાં છે. આ સ્થાનથી જરાક આગળ ચાલીએ એટલે મધ્યસ્થાંડનું પ્રવેશદ્વાર દેખાય. એની એક તરફ સૂફી સંતોના રહેણાંકમાં ખૂલતો દરવાજો પણ દેખાય છે. ભારઝલ્લી શાન્તિમાં પવિત્રતાની કાન્તિ ઝળકતી દેખાય છે. અમારા ગાઈડથી દોરવાતાં અમે પથ્થરોમાંથી કોતરી કાઢેલા વિશાળ મધ્યખંડમાં પ્રવેશીએ છીએ. એક પણ સ્થાનિક માણસ હજી દેખાયો નથી. બધું જાણે સ્વયંસંચાલિત છે !

ખંડની વચ્ચોવચ્ચ એક કેરમબોર્ડ જેવી લીસ્સી લાકડાની ફર્શવાળું કઠેડાબંધ

વર્તુળાકાર સ્ટેજ છે. એની ત્રણ તરફ વર્તુળાકારે પગથિયાંની જેમ ગોઠવેલા બાંકડા દેખાય છે. ચોથી તરફ સંગીતકારોનો સાજ-સરંજામ ગોઠવેલો દેખાય છે. અમે એ બાંકડા પર ગોઠવાઈ જઈને એક અલગ પ્રકારના અનુભવની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છીએ. જરાક વારમાં પાની સુધીના લાંબા સફેદ ડગલા ઉપર કાળા ડગલા અને માથા ઉપર કથ્થાઈ ટોપી પહેરેલા મેવલેવી પંથના સૂફી સંન્યાસીઓ ધીમે પગલે ચાલતાં ઝાંખી રોશનીમાં નહાતા સ્ટેજ પર આવતા દેખાય છે. એમના ગુરુ શેખજી એક ખૂણામાં ઊભા રહે છે. એમના અભિવાદનની થોડીક ન સમજાય તેવી વિધિને અંતે એ તમામ ઉપરનો કાળો ઓવરકોટ કાઢી નાખે છે. ઓવરકોટ જેવા કાળા ડગલાની નીચે તેમણે ઉરેફ ઘેરવાળો પાની સુધીનો લાંબો સફેદ ડગલો અને તેની ઉપર સફેદ જેકેટ જેવું પહેરેલું છે. તેઓ છાતી ઉપર બંને હાથ કોસમાં મૂકીને ચક્કરચક્કર ફરવા લાગે છે. જેમજેમ ફરવાની ગતિ વધતી જાય છે, તેમતેમ પોતાની ધરી ઉપર ફરતા કોઈ પદાર્થની જેમ ધૂમતાં એમનાં શરીર જાણે હવામાં ઊંચે ઊંચકાતાં હોય, તેવું લાગવા લાગે છે. છાતી ઉપર ધરી રાખેલા હાથ ધીરેધીરે ઊંચે ઊંચકાતા દેખાય છે.

જમણા હાથની હથેળી ઉપર આકાશ તરફ મંડાયેલી છે. જાણે અનંત આકાશમાંથી આવતું કાંઈક ઝીલતી હોય, તેવી. અને ડાબા હાથની હથેળી નીચે તરફ ઢળેલી છે. જાણે આભમાંથી ઝીલેલું કાંઈક ધરતી તરફ વહાવતી હોય, તેમ. પેલી પત્રિકાઓમાં લખેલું છે કે, તન્મય થઈને એકધારું હૃદયની દિશામાં જમણેથી ડાબી તરફ ગોળગોળ ધૂમતા દરવિશો આ પ્રાર્થનાનૃત્ય દરમિયાન ધૂમતાંધૂમતાં સમાધિ જેવી અવસ્થાને પામીને જાણે પરમતત્ત્વ સાથે એકાકાર થઈ ગયા હોય, તેવું અનુભવતા હોય છે. અને ત્યારે ઉપર ઊઠેલા એક હાથથી બ્રહ્માંડના અણુએ અણુમાંથી ઝીલેલો પ્રેમ તેઓ બીજા હાથથી પૃથ્વી પરના તમામ મનુષ્યો તરફ વહાવે છે. એ રીતે સમાધિસ્થ દરવિશ આખી મનુષ્યજાતિને દૈવી પ્રેમથી તરબોળ કરી દેવા માગે છે.

આ વિધિ વખતે તેમણે પહેરેલી ઊંટના વાળમાંથી બનાવેલી કથ્થાઈ ટોપી અહમ્ના કબ્રસ્તાનનું પ્રતીક છે. સફેદ ડગલા ઉપરનો કાળો ડગલો કાઢી નાખવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ સત્યલોકમાં પુનઃ જન્મ લઈને પૂર્ણત્વની ખોજ કરવાની ભાવનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. મનુષ્યની પૂર્ણત્વની ખોજ, એની પરમ સત્યને પામવાની ઝંખના, અહમ્ને તથા અંગત ઈચ્છાઓનો દાયરો તોડીને અનંત વિશ્વ સાથે એકાકાર થઈ જવાની તથા એમ કરતાં પરમતત્ત્વના પ્રેમને પામીને તેને સમગ્ર માનવજાત સુધી પહોંચાડવાની ભાવના આ દરવિશ સંન્યાસીઓના જીવનનું ધ્યેય હોય છે. જેમ સૌરમંડળ તથા સૂર્ય ગોળગોળ ધૂમે છે, આપણી પૃથ્વી ગોળગોળ ધૂમે છે, અને સકળ બ્રહ્માંડનો અણુએ અણુ ગોળ ધૂમે છે. એ જ રીતે શરીરને તેના એકએક અણુને તથા રક્તના ધબકતા પ્રવાહને ગોળગોળ ધુમાવતાં બ્રહ્માંડની પરમ શક્તિ સાથે એકાકાર થઈને બ્રહ્મલીન થઈ જવાની પ્રક્રિયાને સેમા અથવા તો વ્હિલ્ડિંગ દરવિશ સેરિમની કહેવાય છે. આમ તો જે ખરા સાધકો છે, તે લોકોના મનોરંજન અર્થે આ નૃત્યો કરતા નથી. પહેલાં વિદેશી પ્રવાસીઓને આ વિધિ બતાવવા

એમને રેસ્ટોરાંમાં નિમંત્રવામાં આવતા, પણ ત્યાં એમનાં માન-મર્યાદા જળવાતાં નહીં, તેથી એ બંધ કરવામાં આવ્યું છે. હવે ક્યાંક કલાકારો કૂઝ પર અથવા હોટેલોમાં આનું નૃત્ય કરે છે, પણ એમાં ખરા સંન્યાસીઓ જેવો ભાવ અને સમર્પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અમે ખાસ મંજૂરી લઈ મૂળ સંન્યાસીઓના મઠમાં આવ્યાં છીએ, એટલે જે દેખાય છે, તે ખરેખરું છે.

અમારી હાજરીથી જરાય વિચલિત થયા વગર એમની સાધના ચાલતી રહે છે. ધીમું સંગીત એમની સરકતી પાનીઓને તાલબદ્ધ બનાવી રહ્યું છે. ધીમેધીમે નૃત્ય થંભવા લાગે છે. દરવિશ સંન્યાસીઓ ગુરુનું અને પ્રેક્ષકોનું અભિવાદન કરે છે. અમે ઊભાં થઈ એમને વંદન કરીએ છીએ. જાહેર કરવામાં આવે છે કે, હવે દરવિશો ફોટા તથા વિડિયો પાડવા માટે થોડોક ચક્કર ઘૂમશે. મન એમની લગન તથા એકાગ્રતામાં ખોવાઈ ગયું છે. એકાદ ફોટો ક્લિક કરતાં પણ જાણે શ્રમ પડી રહ્યો છે. ધીરે પગલે અમે ખંડની બહાર નીકળીએ છીએ. બહાર અમારા માટે પ્રસાદી રૂપે ટર્કિશ ચ્હા - એક પ્રકારની મીઠી બ્લેક-ટીનાં નાનાંનાનાં પાત્રો ટેબલ પર ગોઠવીને મૂકેલાં છે. એનો સ્વાદ સરસ છે. અમે પ્રેમથી એનું મનભર આયમન કરીને તૃપ્ત થઈ જઈએ છીએ !

આ દરવિશ સાધના નિહાળીને થાય છે કે, મનુષ્ય પૃથ્વીનો ગમે તે ખૂણે વસતો હોય, ગમે તે ધર્મને અનુસરતો હોય, ગમે તે ભાષા બોલતો હોય, એના મનની સત્યને પામવાની ઝંખના, પરમતત્ત્વ સાથે સંવાદ સાધવાની એષણા, પોતાની નબળાઈઓ તથા અધૂરપોને અતિક્રમીને પૂર્ણત્વ તરફની એની નિરંતર ગતિ, બધે જ એકસરખી હોય છે. આ પરંપરાના આદ્યસ્થાપક અને પરિચય સૂફી કવિ મેવલાના જલાલુદ્દીન રૂમી કહે છે : ‘દરેક પ્રકારનો પ્રેમ દેવી પ્રેમ સાથો જોડતો સેતુ છે. છતાં જેણે એને ચાખ્યો નથી, એ ક્યારેય એને જાણી શકતો નથી !’

દરવિશોની સાધના નિહાળ્યા પછી, મનમાં સૂફી પરંપરા પ્રત્યેનું વિસ્મય વધી રહ્યું છે. આવતી કાલે કોનિયા જવાનું છે, તથા કાપાડોકિયાથી કોનિયા જતાં વચ્ચે બે સ્થળોની મુલાકાત લેવાની છે. એક તો ધરતીની નીચે જાણે પાતાળમાં વસેલું ગામ ‘ધી અન્ડરગ્રાઉન્ડ સિટી’, અને બીજું કોનિયા નામના શહેરમાં સ્થિત ‘મોઝોલિયમ ઓફ મેવલાના’ અર્થાત્ મેવલાનાનો મકબરો, જ્યાં સૂફી મહાકવિ રૂમીએ સ્થાપેલ મઠ છે, તથા કવિની મજાર છે. સૂફી મહાકવિ રૂમીની રૂહાની મુલાકાતની પ્રતીક્ષામાં તેમના શબ્દો મન ઉપર છવાઈ રહ્યા છે :

‘એક દોરો છે, હૃદયથી હોઠ સુધીનો, જેમાં જીવનનાં રહસ્યો ગૂંથાયેલાં છે. શબ્દ તોડે છે એ દોરીને, જ્યારે મૌનમાં એ રહસ્યો બોલે છે.. મારે કહેવું તો ઘણુંય છે, પણ મારા શબ્દો દર્દની લહેરોમાં ઊલટી જાય છે.. હૃદય પરના ઘાવ એક એવું પ્રવેશદ્વાર છે, જેમાંથી પ્રકાશ તમારી અંદર પ્રવેશે છે... શોક ન કરશો. તમે જે કંઈ ગુમાવો છો, તે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે જરૂર પાછું આવે છે.. જ્યારે તમે જીવ રેડીને કોઈ કામ કરો છો, ત્યારે તમે પોતાની અંદર એક નદીને વહેતી અનુભવી શકો છો. પરમ આનંદની એક

સરવાણી..’

જીવનનાં રહસ્યોને ઉજાગર કરતા આ શબ્દો સહસ્રાબ્દીઓ વટાવીને પણ જીવતા છે. આજે પણ એ શબ્દો ભાવકને ભાવવિભોર કરે છે, કારણ કે, એ એક પવિત્ર ઈન્સાનના હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રગટ્યા છે. એ કવિના અંતરઆત્માનું સંગીત છે, માટે સમયને પાર પણ સાંભળી શકાય છે. તેરમી સદીના પરિચય કવિ જલાલુદ્દીન મોહમ્મદ રૂમી - ઈતિહાસના સુવર્ણપૃષ્ઠ પર નોંધાયેલા શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં પણ પ્રથમ હરોળના સૂફી સર્જક રૂમી.

આશરે ૧૦ લાખની વસ્તી ધરાવતું કોનિયા આજે તો ટર્કીનું મુખ્ય ઔદ્યોગિક મથક છે. અહીં ખેતીને લગતા ઓજારો તથા યંત્રો બનાવવાનો ઉદ્યોગ ખૂબ વિકસ્યો છે. પણ સ્વભાવે એ ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવતું એક શહેર છે. અહીં વસતી પ્રજા પારંપરિક વિચારોની સમર્થક છે. લોકજીવનની આ તાસીર અહીં થઈ ગયેલ સૂફી સંતોની પેઢીઓની દેન છે. અને એ આબોહવા મકબરાના સંકુલમાં પ્રવેશતાં જ અનુભવી શકાય છે. ગુલાબનાં ફૂલોના એક સુઘડ બગીચામાં પ્રવેશતાં જ દૂર મકબરાનું ભવ્ય સ્થાપત્ય દેખાવા લાગે છે. મુખ્ય મકાનની સામે નાનીનાની ઓરડીઓની પરસાળબંધ હાર દેખાય છે. મુખ્ય મકાનમાં મહાકવિ રૂમીની કબર છે. મજારની એક તરફ સૂફિઝમનું મ્યૂઝિયમ છે. અહીં સૂફીઓનો પહેરવેશ, નૃત્યમુદ્રા વગેરે દર્શાવતાં આદમકદનાં પૂતળાંઓ મૂકેલાં છે. એક બંધ દ્વાર પાસે મૂકેલ દરવેશના પૂતળા વિશે સમજાવતાં અમારા ગાઈડ યુસુફે સમજાવેલું કે, અહીં સૂફી સંન્યાસીઓના સમુદાયમાં પ્રવેશઈચ્છુક વ્યક્તિની ધીરજની આકરી કસોટી કરવામાં આવે છે. દ્વારની બહાર તેને લાંબા અનિશ્ચિત સમય સુધી પ્રતીક્ષા કરાવવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિની પરમને પામવાની તડપ તથા તે માટે સાધના કરવાનું ધૈર્ય અતૂટ સાબિત થાય, તેને જ મઠમાં પ્રવેશ અપાય છે. મુખ્ય મકાનની ફરતેની ઓરડીઓમાં સૂફી સંતોની દિનચર્યા પૂતળાંઓના માધ્યમથી પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલી છે.

ચારેકોર ધમધમતા શહેરી પરિવેશ વચ્ચે સાદગી તથા શાંતિમય પવિત્રતા જાળવીને બેઠેલ એ પરિસરમાં વીતેલા સમયને પુનઃસર્જિત કરવા પ્રયત્ન કરું છું : ઈ.સ. ૧૨૧૫નો સમય, જ્યારે મંગોલોએ મધ્ય એશિયા ઉપર આક્રમણોનો હાહાકાર મચાવવા માંડ્યો હતો. આ સમયે ચંગીઝખાનના અત્યાચારોથી બચવા લોકોનાં ટોળે ટોળાં સલામત અને સારી જિંદગીની તલાશમાં વતન છોડીને પશ્ચિમ તરફ ચાલી નીકળ્યાં હતાં. તે વખતે એ નિરાશ્રિતોના ટોળામાં આજના અફઘાનિસ્તાનનો બલખ પ્રાન્ત જે ત્યારે આસપાસનો વિશાળ પ્રદેશ આખું પરિશ્યા કહેવાતું, તેના વતની બહાઉદ્દીન વાલાદ પણ હતા. આ બહાઉદ્દીન વિદ્વાન હતા. તેઓ વરસોના રઝળપાટ પછી અહીં કોનિયામાં આવીને વસ્યા અને અહીં મૌલવી પદ પ્રાપ્ત કરીને ‘સુલતાન એ ઉલેમા’ અર્થાત્ વિદ્વાનોના સુલતાન તરીકે ઓળખાયા. તેમની સાથે નાનકડો આઠ વર્ષનો પુત્ર પણ હતો. જલાલુદ્દીન મોહમ્મદ બલખી. બલખ પ્રદેશમાં જન્મેલો અને ત્યાંથી આવેલો બલખી. જે આગળ જતાં અહીં આ ટર્કીના રમ વિસ્તારમાં આવી વસ્યો હોવાથી જલાલુદ્દીન મોહમ્મદ રૂમી થયો, અને

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રૂમી તરીકે અમર થઈ ગયો. એ દિવસ વિશે કલ્પું છું, જ્યારે વરસો સુધી ચાલેલા આ ૨૦૦૦ માઈલના રજળપાટમાં એક સમયે કાફલાએ આજના ઈરાનના ખોરાસાન પ્રદેશમાં નિશાપુર ગામે પડાવ નાખ્યો. તે સમયે રૂમીની મુલાકાત ફિલસૂફ કવિ ફરીદુદ્દીન અત્તાર સાથે થઈ, રૂમી અત્તારથી અત્યંત પ્રેરિત થયા. અત્તારે રૂમીનું હીર પારખી તેમને પોતાનું પુસ્તક - અશારનામાં આપ્યું, જેમાં દુન્યવી વ્યવહારમાં ઊલટી જતા આત્મા વિશે લખેલું હતું. અઢાર વર્ષના રૂમી ઉપર આ પુસ્તકની ઘેરી અસર થઈ, અને તેઓ પરમને પામવાની ઝંખના તરફ તથા તેની સાધના તરીકે કવિતા તરફ વળ્યા. પછી જે કાંઈ લખાયું, તે ઇતિહાસ છે.. કાફલો બગદાદ, હેજાઝ, મક્કા, દમાસ્કસ વગેરે અનેક સ્થળોએ ભટકતો અંતે આ પ્રદેશના રાજાના આમંત્રણથી અહીં કોનિયામાં સ્થિર થયો. રાજાએ રૂમીના પિતાને અહીંના મૌલાના બનાવ્યા. પિતાના અકાળ અવસાન પછી ખૂબ નાની વયમાં રૂમીએ અહીં જ મૌલવીપદનો ભાર સંભાળ્યો. આ સ્થાન રૂમીની કર્મભૂમિ બન્યું. આ સ્થાન જ તેમના અમર કાવ્ય-સર્જનનું સાક્ષી પણ થયું. ઈ.સ. ૧૨૭૩માં રૂમીએ અહીં કોનિયામાં દેહ છોડ્યો. એમને અહીં પોતાની કર્મભૂમિ પર એમના પિતાની પાસે જ દફનાવવામાં આવ્યા. તે સમયે રૂમીના પ્રશંસક એવાં જ્યોર્જિયન રાણી ગુર્કુ હાતુને લખલૂટ ખર્ચ કરીને આ સ્મારક-સંકુલ બનાવડાવ્યું. તે દિવસથી આ સ્થળ યાત્રાધામ બની ગયું છે. આગળ જતાં રૂમીના પુત્ર સુલતાન વાલાદે પિતાની રાહ પર ચાલતાં, તેમની જ સ્મૃતિમાં મેવલાના પંથની સ્થાપના કરી, અને આમ તો સદીઓ પૂર્વેથી ચાલી આવતી એવી પોતાની ધરી ઉપર ધૂમતાં નૃત્ય કરીને પરમની સાધના કરતા સૂફી દરવેશોની પરંપરાને એક વ્યવસ્થિત માળખું રચી આપ્યું. કાળક્રમે પુત્રનું પણ મૃત્યુ થયું, અને તેને પણ પોતાના પિતા પાસે અહીં જ દફનાવાયો છે...

હું મજરમાં સૂતેલા મહાકવિ રૂમીને જોતી રહું છું. કવિની જીવની તથા એનું કવન બધું જ જાણીતું અને પોતીકું લાગે છે. આપણો અને એમનો અનુબંધ યુગયુગ પુરાણો છે. એક સાંસ્કૃતિક બંધન છે, આપણી તથા તેમની વચ્ચે. ઈન્ડો-આર્યન ભાષાસમૂહથી બંધાયેલો એક અનુબંધ. મનુષ્ય પોતાના મનોભાવોને વાચાથી વ્યક્ત કરતો થયો, તે સમયથી આપણે સૌ એ દોરથી બંધાયેલાં છીએ. એટલે જ ૧૧મી સદીના કવિ-ફિલસૂફ તથા ખગોળશાસ્ત્રી, રૂબાઈઓના અમર સર્જક ઉમર ખય્યામ હોય; કે તેરમી સદીમાં થઈ ગયેલ તથા પરિચય, અરેબિક ઉપરાંત હિન્દવીમાં પણ સર્જન કરનાર, ભારતને ગઝલોનો પરિચય કરાવનાર, ભારતીય, પરિચય તથા અરેબિક ગાયકીના સમન્વય સ્વરૂપ તરાના તથા ખયાલને ભારતના શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવેશ કરાવનાર, કવ્વાલીના જનક એવા કવિ અમીર ખુશરો હોય, કે પછી આપણા જલાલુદ્દીન રૂમી. આપણે ત્યાં એ તમામ ખૂબ વંચાય છે. આપણને એમનું સર્જન પરિચિત લાગે છે, આપણને તેના હાર્દ સુધી પહોંચતાં વાર લાગતી નથી. વળી એને ઉર્દૂ, હિન્દી કે વળી બંગાળી તથા અન્ય ભારતીય ભાષામાં પણ સહેલાઈથી ઉતારી શકાયું છે. આ ભાષાઓના સામ્યની વાત પણ રસપ્રદ છે.

સોળમી સદીમાં વિશ્વભરમાં પ્રવાસીઓની આવનજાવન વધવા લાગી. યુરોપથી એશિયામાં પ્રવાસ કરનારા પ્રવાસીઓની સંખ્યા વધવા લાગી. ઈ.સ. ૧૫૮૫માં ભારતીય ઉપખંડની સફર કરનાર ફિલિપો સાસ્સેટ્ટી જેવા ઈટાલિયન વ્યાપારીએ નોંધ્યું કે, સંસ્કૃત ભાષાના અને પોતાની ઈટાલિયન ભાષાના અમુક શબ્દોમાં ખૂબ સમાનતા છે. ઈશ્વરને સંસ્કૃતમાં દેવ: કહેવાય, તો ઈટાલિયનમાં ડિઓ, સંસ્કૃતમાં સાપ એટલે સર્પ: તો ઈટાલિયનમાં સર્પે. સપતનું સેતે, અષ્ટનું ઓટ્ટો, નવનું નોવા.. વગેરે. યુરોપથી ધર્મપ્રચાર અર્થે આવેલ અંગ્રેજ મિશનરી થોમસ સ્ટિફન્સે ગોવાથી પોતાના ભાઈને લખ્યું, અરે ! આ ભારતની ભાષાઓ ખાસ કરીને તેની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત અને ગ્રીક તથા લેટિન ભાષા વચ્ચે તો ઘણી સમાનતાઓ છે ! શરૂઆતમાં તો એમની વાતો પર કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું, પણ પછી સમય જતાં આ નિરીક્ષણ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું, અને લિખિત માહિતીનો પ્રચાર વધવા લાગ્યો, ત્યારે ત્યારે વિવિધ દેશના અભ્યાસુઓએ પોતાનાં તારણો લખાણોમાં તથા ભાષણોમાં રજૂ કરવા માંડ્યાં. તેમાં પણ ખાસ કરીને પુરાણમાં પુરાણી ત્રણ ભાષાઓ સંસ્કૃત, ગ્રીક તથા લેટિનની સરખામણીઓ થઈ, વળી તેમાં ગોથિક, સેલ્ટિક તથા પરિચયન વિશેની માહિતી પણ ભળી. આમ સમગ્ર રીતે જોતાં ભાષાશાસ્ત્રીઓએ એવો તર્ક મૂક્યો કે, તારણ પર આવ્યા કે, એક જ મૂળમાંથી વિકસેલ આ ભાષાસમૂહ છે, જેને ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાસમૂહ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ સમૂહમાં ઈન્ડો-ઈરાનિયન ભાષાઓને અત્યંત નજીકની માનવામાં આવી, તથા તે ઈન્ડો-આર્યન ભાષાઓ તરીકે પણ ઓળખાઈ. એટલે જ ભારતમાં તથા પાકિસ્તાનમાં અનેક ગાયકોએ રૂમીને ગાયો છે, તથા એમનાં કાવ્યોનું પઠન કર્યું છે. યુ-ટ્યૂબ પર નુસરત ફતેહઅલી ખાને ગાયેલી રૂમીની સૂફી કવ્વાલીઓ સાંભળી. કોઈ આનંદમૂર્તિ ગુરુમાના અવાજમાં રૂમીનાં કાવ્યોનું પઠન એટલું સરસ છે કે, નૂરમાં ઝબકોળાયેલા એ શબ્દો રૂહમાં ઊતરીને અંતરને આલોકથી ભરી દે છે. હું એ પઠન સાંભળી રહી છું :

‘તમામ સારાં અને ખરાબ કર્મોની પેલે પાર એક પ્રદેશ છે, જ્યાં હું તમને મળીશ... પ્રિયતમ તમે જ મારી મુક્તિ છો, મારા સાથી, મારો આશરો, મારા માર્ગદર્શક. પરંતુ તમે જ મારું દિલ તોડો છો. તમે મારા તારણહાર છો. વિજયી પણ તમે છો, પરાજિત પણ તમે જ. આવો, ખોલી દો મારા હૃદયને, અને સાફ કરી દો એને બધાં જ રહસ્યોથી..’ મનમાં એક કલ્પનાચિત્ર ઊપસે છે. કોનિયાના એ મેદાનમાં રૂમી તન્મય થઈને દરવેશનૃત્યમાં ગાળગોળ ધૂમતાં પરમતત્ત્વને આહ્વાન દઈ રહ્યા છે. તે સમયે હૃદયમાંથી સરતા ઉદ્દગારોમાં વ્યક્ત થતી રૂમીની ચેતના હૃદયમાં ગુંજવા લાગે છે. મન આજે ફરી એક વાર પહોંચી ગયું છે, મેવલાના મોઝોલિયમમાં મહાકવિ રૂમીની મજર પર શ્રદ્ધા-સુમન અર્પણ કરવા...

□

‘The Ant and the grasshopper’
-વિલિયમ સમરસેટ મોમ

■ મુક્ત અનુવાદ : સુરેશ ગઢવી ■

સાવ નાનો હતો ત્યારે મને લા ફોન્ટેઇનની કેટલીક ખાસ બોધકથાઓ ગોખાવવામાં આવતી અને એનો બોધ બહુ કાળજીપૂર્વક સમજાવવામાં આવતો. આ બધામાં એક હતી કીડી અને તીતીઘોડાની બોધકથા, જેમાં આ અપૂર્ણ દુનિયામાં ઉદ્યમ પોખાય છે અને આળસ દંડાય છે એવો જીવનઉપયોગી પાઠ નાનાં બાળકોને ભણાવાય છે. આ પ્રશંસનીય બોધકથામાં (જે બધાં લગભગ જાણતાં હોય એવું કંઈક કહેવા બદલ ક્ષમા યાચું છું.) એક કીડી આખો ઉનાળો ખૂબ પરિશ્રમ કરીને શિયાળા માટે ખોરાક એકઠો કરી લે છે. જ્યારે તીતીઘોડો ઘાસની ધાર પર બેસી સૂર્યને ગીતો સંભળાવતો રહે છે. શિયાળો આવે છે ત્યારે કીડી પાસે ખોરાકનો પુરતો પૂરવઠો છે અને તીતીઘોડાનો કોઠાર ખાલી છે. એ કીડી પાસે જઈને થોડાક ખોરાકની માગણી કરે છે ત્યારે કીડી એને સરસ જવાબ આપે છે :

‘ઉનાળા દરમ્યાન તમે શું કરતા હતા ?’

‘માફ કરજો, મેં ગાયું; દિવસ-રાત ગાયું.’

‘તમે ગાયું ? તો પછી જાવ અને નાચો.’

એને જોકે હું મારા પક્ષે વિકૃતિ નહીં પણ કદાચ બાળસહજ મૂર્ખામી જ ગણું, કારણ કે એ ઉંમરમાં નૈતિક સમજની ઊણપ હોય છે. ગમે તેમ પણ એ બોધ મને ક્યારેય ગળે ન ઊતરતો. મારી સહાનુભૂતિ તીતીઘોડાને પક્ષે હતી. થોડો સમય તો ક્યાંય પણ કીડી જોતો કે તરત એના પર પગ મૂકી દેતો. ટૂંકમાં, આ રીતે (અને મને પહેલેથી જ લાગ્યું છે એમ એ માનસહજ છે) મેં ડહાપણ અને સામાન્ય સમજ તરફની મારી અસહમતી દર્શાવી.

હમણાં, થોડા જ દિવસ પહેલાં, જ્યોર્જ રામસેને એક રેસ્તોરાંમાં જમતાં જોઈને મને આ બોધકથા યાદ આવી ગઈ.

કોઈ માણસને આટલો બધો ગમગીન મેં અગાઉ ક્યારેય જોયો નહોતો. જ્યોર્જ અવકાશમાં તાકી રહ્યો હતો. આખી દુનિયાનો ભાર એના ખભા પર આવી ગયો હોય એવો એ લાગતો હતો. મને એના માટે બહુ દયા ઊપજી. મને તરત જ શંકા પડી ગઈ કે

નક્કી એનો અક્કરમી ભાઈ જ ફરીવાર એની તકલીફનું કારણ હશે. એની પાસે જઈ મેં હાથ લંબાવ્યો.

‘કેમ છો ?’ મેં પૂછ્યું.

‘નથી મજામાં.’ એણે જવાબ વાળ્યો.

‘ફરી પાછો ટોમ ?’

એણે નિશ્વાસ મૂક્યો :

‘હા, ટોમ જ.’

‘તમે એને શા માટે છોડી દેતા નથી. દુનિયાનું બધું જ કરી છૂટ્યા છો તમે એને માટે. હવે તમારે સમજી લેવું જોઈએ કે એ કશા કામનો નથી.’

હું માનું છું કે દરેક કુટુંબમાં એકાદ કલંકરૂપ વ્યક્તિ હોય છે જ. વીસ વર્ષથી ટોમ કુટુંબ માટે બોજરૂપ હતો. એણે જિંદગીની શરૂઆત સરસ રીતે કરેલી. બિઝનેસમાં ગયો; પરણ્યો અને બે બાળકોનો પિતા થયો. રામસે કુટુંબ સમાજમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું. અને એટલે જ એવું માનવાને પ્રત્યેક કારણ હતું કે ટોમ રામસેની કારકિર્દી પણ સારી રહેશે. પણ એક દિવસ અચાનક, કોઈ પણ પ્રકારની આગોતરી ચેતવણી આપ્યા વિના જ, એણે જાહેરાત કરી દીધી કે એને કામકાજ કરવું ગમતું નહોતું અને લગનના માળખામાં એ ગોઠવાઈ શકે એમ નહોતો. એને તો બસ મજા કરવી હતી. એણે કોઈનો વિરોધ કાને ન ધર્યો. પત્ની, ઓફિસ બધું છોડ્યું. એની પાસે જે થોડાઘણા પૈસા હતા એમાંથી બે વર્ષ યુરોપનાં જુદાંજુદાં શહેરોમાં આનંદથી ફર્યો. એનાં કરતૂતોની વાતો અવારનવાર એના સંબંધીઓ સુધી પહોંચતી અને એમને જબરો આઘાત લાગતો. જો કે એનો સમય તો ખૂબ મોજથી પસાર થતો હતો. એ બધાં માથું ધુણાવીને કહેતાં કે એના પૈસા વપરાઈ જશે પછી એનું શું થશે ? થોડા જ સમયમાં એમને ખબર પડી ગઈ - એણે ઉછીના લેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એ આકર્ષક તો હતો જ અને સિદ્ધાંતો જેવું એને કંઈ હતું નહીં. કોઈને પણ ઉછીના પૈસા આપવાની ના પાડવા કરતાં એને ના પાડવી અઘરી હતી. મિત્રોમાંથી એણે સ્થિર આવક ઊભી કરી લીધી હતી અને મિત્રો એ સહેલાઈથી બનાવી લેતો. એ હંમેશાં કહેતો કે જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં પૈસા વાપરવામાં કોઈ આનંદ નથી. ખરો આનંદ તો મોજમજા પાછળ પૈસા ખર્ચવામાં છે. અને એ માટે એ પોતાના ભાઈ જ્યોર્જ પર નિર્ભર હતો. એના પર એ પોતાના વ્યક્તિત્વનો જાદુ વેડફતો નહીં. જ્યોર્જ ધીરગંભીર માણસ હતો અને આવી લલચામણી વાતો પ્રત્યે ઉદાસીન હતો. એ આદરપાત્ર વ્યક્તિ હતો. એક-બે વાર એણે ટોમે આપેલાં સુધરી જવાનાં વચનોમાં આવી જઈને સારી એવી રકમ એને આપેલી જેથી ટોમ નવેસરથી જિંદગી શરૂ કરી શકે. ટોમે એ પૈસામાંથી કાર અને સરસ મજાનાં ઘરેણાં ખરીદ્યાં. પછી જ્યારે સંજોગોએ જ્યોર્જને ભાન કરાવ્યું કે એનો ભાઈ જીવનમાં ક્યારેય સ્થિર થાય એમ નથી ત્યારે એણે પણ ભાઈથી હાથ ધોઈ નાખ્યા. ટોમે કોઈ પણ પ્રકારના ખચકાટ વિના એને બ્લેકમેઈલ કરવાનું ચાલુ કર્યું.

એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલને પોતાની ગમતી રેસ્તોરાંમાં પોતાના ભાઈને બારમાં દારૂના પેગ બનાવતો જોવો ન ગમે. એ જ રીતે પોતે જે ક્લબમાં નિયમિત જતો હોય

એની બહાર ટેકીમાં ડ્રાઇવરની સીટ પર બેઠેલો જોવો પણ ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે. જો કે ટોમે તો કહ્યું કે દારૂના બારમાં કામ કરવું કે ટેકી ચલાવવી એ બિલકુલ સરસ વ્યવસાય જ છે છતાં જો જ્યોર્જ એને બસો-ત્રણસો પાઉંડ જેવી રકમ આપે તો કુટુંબના ગૌરવ ખાતર એ પ્રકારનાં કામ છોડવામાં એને કોઈ હરકત નથી. અને જ્યોર્જ પૈસા આપ્યા.

એક વાર તો ટોમ જેલ ભેગો થઈ જાય એવો પ્રસંગ આવી ગયો. જ્યોર્જ બહુ બેચેન હતો. પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખરડાય એવી એ આખી બાબતમાં એણે પડવું પડ્યું. ખરેખર, ટોમે હદ કરી નાખી હતી. એ જંગલી, અવિચારી અને સ્વાર્થી તો હતો જ; પણ આ પહેલાં એણે આવું અપ્રમાણિક જેનો અર્થ જ્યોર્જ ગેરકાનૂની કરતો - કોઈ કામ કર્યું નહોતું. અદાલતમાં એના વિરુદ્ધ ખટલો ચાલ્યો હોત તો એ ચોક્કસ ગુનેગાર પુરવાર થાત. પણ તમારા એકના એક ભાઈને તમે જેલમાં તો ન જ જવા દો ને ! ટોમે જે માણસ સાથે છેતરપિંડી કરી હતી એ કોન્શોને તો વેર જ લેવું હતું. ટોમને કોર્ટમાં ઢસડી જવા એ કૃતનિશ્ચયી હતો. એણે તો કહ્યું કે ટોમ જેવા શઠને તો સજા થવી જ જોઈએ. જ્યોર્જ પાર વગરની પળોજણમાંથી પસાર થઈ પાંચસો પાઉંડમાં માંડ મામલો થાળે પાડ્યો. ચેક વટાવીને તરત ટોમ અને કોન્શો બન્ને મોન્ટે કાર્લો ઊપડી ગયા અને એક મહિનો ત્યાં મજા કરી. આ વાત સાંભળીને જ્યોર્જને જે ગુસ્સો આવ્યો, એટલા ગુસ્સામાં મેં અગાઉ એને ક્યારેય જોયેલો નહીં.

વીસ-વીસ વર્ષ સુધી ટોમે રેસમાં ભાગ લીધો, જુગાર રમ્યો, રૂપાળી છોકરીઓ સાથે લહેર કરી, નાચ્યો-કૂદ્યો, મોંઘામાં મોંઘી રેસ્તોરાંઓમાં જમ્યો, સુંદર કપડાં પહેર્યાં. જાણે હમણાં જ તૈયાર થઈને નીકળ્યો હોય એવો એ હંમેશા લાગતો. છંતાળીસ વર્ષની એની ઉંમર હતી પણ તમને પાંત્રીસથી વધારેનો લાગે જ નહીં. એની સોબત બહુ આનંદદાયક હતી. તમે જાણતા હોય કે એ સાવ નકામો છે તેમ છતાંય તમને એની કંપની ગમે જ ગમે. જીવંત, ખુશખુશાલ અને માન્યામાં ન આવે એટલું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ હતું, એનું. એની જરૂરિયાતો માટે એ નિયમિતપણે મારી પાસેથી જે કંઈ રકમ લઈ જતો એ આપવામાં મને કોઈ ક્યવાટ નહોતો. ઊલટું, એને પચાસ પાઉંડ આપતો હોઉં ત્યારે મને હંમેશાં એવું લાગતું કે જાણે હું એના દેવામાં હોઉં. ટોમ રામસે બધાંને ઓળખતો અને બધાં એને ઓળખતાં. તમે એની સાથે સહમત ન પણ હો, પણ તમને એ ગમે તો ખરો જ !

બાપડો જ્યોર્જ એના વંઠેલ ભાઈ કરતાં એક જ વર્ષ મોટો હતો છતાં સાઠનો લાગતો. પચ્ચીસ વર્ષની કારકિર્દીમાં વર્ષદીઠ પંદર દિવસથી વધારે રજા એણે ક્યારેય ભોગવી નહોતી. સાડા નવે ઓફિસ પહોંચી જાય અને છ પહેલાં ક્યારેય ઓફિસ છોડે નહીં. એ પ્રમાણિક, ઉદ્યમી અને બધી રીતે લાયક માણસ હતો. એને સુશીલ પત્ની હતી જેને એ કદી વિચારોમાંય બેવફા થયો નહોતો. ચાર દીકરીઓ હતી જેમના માટે એ શ્રેષ્ઠ પિતા હતો. આવકનો ત્રીજો ભાગ બચાવવાનો એણે નિયમ રાખેલો. એનું આયોજન એવું હતું કે પંચાવન વર્ષની ઉંમરે એ નિવૃત્ત થાય ત્યારે ગામડે પોતાનું એક નાનકડું ઘર હોય જેમાં એ બાગ કરી શકે અને ગોલ્ફ રમી શકે. એનું જીવન બેદાગ હતું. પોતે વૃદ્ધ થતો હતો એ વાતનો એને આનંદ હતો; કારણ કે સાથે સાથે ટોમ પણ વૃદ્ધ થતો હતો. હાથના પંજા ઘસતાં ઘસતાં એ કહેતો :

‘ટોમ યુવાન અને દેખાવડો હતો ત્યાં સુધી બધું બરાબર હતું પણ એ મારાથી માત્ર એક વર્ષ નાનો છે. ચાર વર્ષમાં એ પચાસનો થઈ જશે. એ પછી એને જિંદગી એટલી સરળ નહીં લાગે. હું પચાસનો થઈશ ત્યાં સુધીમાં તો મારી પાસે ત્રીસ હજાર પાઉંડ જેવી બચત થઈ ગઈ હશે. પચ્ચીસ વર્ષથી હું કહેતો આવ્યો છું કે ટોમનો અંત ખૂબ ખરાબ હશે. આપણે જોઈશું કે એ સ્થિતિ એને કેટલી સારી લાગે છે ! આપણે એ પણ જોઈ શકીશું કે કામ કરવું સારું કે આળસુ રહેવું સારું !’

બિચારો જ્યોર્જ ! મને એના માટે સહાનુભૂતિ થઈ. ટોમે શું આહું-અવળું કર્યું હશે એ વિચારતો હું એની બાજુમાં બેઠો. જ્યોર્જ દેખીતી રીતે જ બહુ બેચેન હતો.

‘તમને ખબર છે હમણાં શું બન્યું ?’ એણે મને પૂછ્યું.

હું ખરાબમાં ખરાબ સાંભળવા માટે તૈયાર હતો. મને થયું કે અંતે ટોમ પોલીસના હાથમાં પહોંચી જ ગયો કે શું ? જ્યોર્જ માંડ બોલી શક્યો :

‘તમે એ વાતનો ઈનકાર નહીં કરો કે આખી જિંદગી હું સખત મહેનતુ, સજજન, આદરપાત્ર અને સીધોસાદો માણસ રહ્યો છું. પરિશ્રમ અને કરકસરની જિંદગીથી હું એટલી આશા રાખી શકું કે નિવૃત્ત થાઉં ત્યારે સલામત રોકાણોમાંથી થોડીઘણી આવક ઊભી થઈ ગઈ હોય. જીવનની જે કોઈ સ્થિતિમાં પ્રારબ્ધ મને મૂક્યો છે એ સ્થિતિમાં મેં હંમેશાં મારી ફરજ અદા કરી છે.’

‘સાયું.’

‘અને તમે એ વાતનો ઈનકાર પણ નહીં કરી શકો કે ટોમ હંમેશાં એક આળસુ, નાલાયક, લંપટ અને તિરસ્કારયોગ્ય બદમાશ માણસ રહ્યો છે. જો ક્યાંય પણ ન્યાય જેવું હોય તો એ અત્યારે ભીખ માંગતો હોવો જોઈએ.’

‘સાયું.’

જ્યોર્જનો ચહેરો લાલધૂમ થઈ ગયો.

‘થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં એ એની માની ઉંમરની સ્ત્રીને પરણ્યો. હવે એ સ્ત્રી મરી ગઈ છે અને એની પાસે જે કંઈ હતું એ બધું ટોમ માટે છોડી ગઈ છે - પાંચ લાખ પાઉંડ, એક નૌકા, લંડનમાં એક મકાન અને એક મકાન ગામડામાં.’

જ્યોર્જ રામસેએ પોતાની ભીડલી મુઠ્ઠી ટેબલ પર પછાડી.

‘આ યોગ્ય નથી. કહ્યું છું, આ યોગ્ય નથી. છટ્ટ, આ બિલકુલ યોગ્ય નથી.’

મારાથી રહેવાયું નહીં. જ્યોર્જનો ગુસ્સાવાળો ચહેરો જોઈને મારાથી ખડખડાટ હસી પડાયું, હસી-હસીને મારી પુરશીમાં બેવડ વળી ગયો. લગભગ પુરશીમાંથી પડતાં બચી ગયો. જ્યોર્જ મને આ માટે ક્યારેય માફ ન કર્યો. જોકે ટોમ મને મેફેરના એના સુંદર મકાનમાં ભવ્ય ભોજન માટે અવારનવાર બોલાવે છે. પ્રસંગોપાત્ત એ મારી પાસેથી નાની એવી રકમ પણ ઉછીની લે છે. જોકે એ તો આદતવશ. એ રકમ એકાદ પાઉંડથી વધારે ક્યારેય નથી હોતી.

અલવિદા બારાડીસાહેબ

■ પ્રવીણ પંડ્યા ■

હસમુખ બારાડી (૨૩-૧૨-૧૯૩૮ : ૦૪-૦૨-૨૦૧૭)નું લેખન ચાર ધારાઓમાં વહેતું રહ્યું છે. અહીં હું જ્યારે એમનું લેખન ચાર ધારાઓમાં વહે છે એમ કહું છું ત્યારે એનો એક સીધો અર્થ એ નીકળે છે કે આ ચારે ધારાઓનો કોઈ એક સ્રોત છે જ્યાંથી એ વહે છે. વધતેઓછે અંશે દરેક મોટા સાહિત્યકાર જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં કામ કરતા જ હોય છે પણ પોતાની એક સ્પષ્ટ વિચારસરણી પ્રમાણે, તેઓ પોતાની આ વિચારસરણીને જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં મૂકતા હોય છે. એ જ રીતે હસમુખ બારાડીના લેખનમાં એક ચોક્કસ વિચારધારા જોવા મળે છે. અને એમના શબ્દોમાં તે આ છે :

‘ઉષ્ણ શ્વાસોચ્છ્વાસના ધબકારે જિવાતું, પરસ્પરને સ્પર્શતું, શેરી-ગલીઓના નાકે ૩૬૦ ડિગ્રીના વર્તુળમાં ઉદ્ભવતું મોસ્ટ હ્યુમન એક્શન જેવું નિર્મળ, નિર્મમ, નિર્ભેળ... મારું થિયેટર.. આપણું થિયેટર..’

- હસમુખ બારાડી (‘રાઈનો દર્પણરાય’ પુસ્તકનાં પાછલા કવરપેજનું લખાણ, પ્રકાશક : હસમુખ બારાડી, ૧૯૮૯)

એમણે છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પ્રકટ થતાં ‘નાટક’ સામયિકના સંપાદન-પ્રકાશન ઉપરાંત લગભગ ચોત્રીસ જેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં છે જે આ પ્રમાણે છે. (૧) સર્જનાત્મક જેમાં મુખ્યત્વે એમનાં બાર નાટકો છે. (૨) નાટ્યસંશોધન અને ઇતિહાસલેખન અંગેનાં પુસ્તકો, જેમાં દસ પુસ્તકો છે. (૩) દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોના શિક્ષણ અંગેનાં પુસ્તકો જેમાં એમનાં છ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. (૪) એમના અનુવાદનાં છ પુસ્તકો. આ ઉપરાંત એમણે સંપાદન અને પ્રકાશનકાર્ય પણ કર્યું છે. આ ચોત્રીસ પુસ્તકો એ જ માત્ર હસમુખ બારાડીની ઓળખ નથી. એમનું વ્યક્તિત્વ બહુઆયામી હતું. એમની ટેલિવિઝનનિર્માતા તરીકેની ભૂમિકા હોય કે નાટ્યકાર તરીકેની, મીડિયા ટીચરની હોય કે શેરીનાટ્યકારની, કર્મશીલ તરીકેની હોય કે મિત્ર અથવા કુટુંબીની હોય, ઊંડાણપૂર્વક જોઈએ તો જીવનના દરેક પાસામાં પેલું ત્રણસો સાંઠ ડિગ્રીનું હ્યુમન એક્શન કેન્દ્રસ્થાને દેખાય. એટલે જ તો એ ‘હું જ સીઝર, ને હું જ બ્રુટસ છું !’ના અંતે વૃંદ પાસે વનવેલીમાં આ સંવાદ બોલાવે છે :

‘હું જ બ્રુટસ ને હું જ સીઝર છું !/ હું જ એન્થની, કેસિયસ !/ મુસોલિની, હિટલર, ને સ્ટાલીન/ હું લેનિન, હું લિંકન !/ હું જ ગાંધી, હું જ કિંગ છું / હું જ ઈન્દિરા, હાશ્મી !’ આ હાશ્મી એટલે પ્રગતિશીલ શેરીનાટ્યકાર સફદર હાશ્મી જેમને ૧૯૯૮માં એક શેરી-નાટકના પ્રયોગ દરમિયાન સાહિદાબાદના જહાંદપુર ખાતે રાજકીય લોકોએ કૂરતાપૂર્વક રહેંસી નાખ્યા હતા. બારાડી નવમા દાયકા દરમિયાન શેરી-નાટકો દ્વારા લોકજાગૃતિ અને લોકોના પ્રશ્નોને વાચ્યા આપવાનું શરૂ કરે છે. જ્યારે કલાકારો નાટક છોડીને ટેલિવિઝન અને સિનેમા તરફ દોટ મૂકતા હતા ત્યારે ટેલિવિઝનના આ નિર્માતા અમદાવાદની ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં કલાકારો અને પરિવારને લઈને ચાલી નીકળે છે. ગુજરાતમાં શેરી-નાટકને સ્થાપિત કરનારામાં બારાડી મોખરે રહ્યા. એમના શેરી-નાટકો ‘ખાડો’, ‘ફલાણાભાઈ ઢીંકણાભાઈ’, ‘શિક્ષણ ઉર્ફે યાહુ’ દ્વારા એમણે અમદાવાદ-વડોદરા જેવા શહેરોના નાટ્યકારોને શેરી તરફ, પ્રજા તરફ અને પ્રજાના પ્રશ્નો તરફ વાળ્યા.

એમણે ૧૯૭૨માં મોસ્કો (રશિયા)ની સ્ટેટ થિયેટર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાંથી થિયેટર ડિસ્ટ્રી વિષય સાથે એમ.એ.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૬૮થી ૧૯૭૩ રશિયાના મોસ્કો રેડિયો પર ગુજરાતી વિભાગના કાર્યક્રમ-નિર્માતા તરીકે કામ કર્યું. પણ આને કારણે તેઓ કમ્યૂનિસ્ટ વિચારધારાથી અંજાઈ ગયેલા એવું નહોતું. દરેક માણસમાં ભીતરની કોઈક જગ્યાએ કોઈક મજબૂત વિચારો-સંવેદનો-માન્યતા પડ્યાં હોય છે જેના લીધે જીવનમાં આગળ જતાં વ્યક્તિ પોતાના આ આંતરિક વિચારોને અનુકૂળ એવી વિચારધારામાં ઠરે છે. બારાડીમાં બાળપણથી દલિત-ગરીબ વર્ગ માટે અનુકંપા હતી. એમનો જન્મ ૨૩-૧૨-૧૯૩૮ના રોજ રાજકોટ જિલ્લાના દેવળિયા ખાતે જમનાદાસ અને નર્મદાબહેન ગોકાણીને ત્યાં થયો હતો. આ બરડાના ડુંગરનો વિસ્તાર છે. પિતા જમનાદાસ ગોકાણી કરિયાણાના વેપારી હતા. એમને ત્યાં દલિત વર્ગના લોકો પણ કરિયાણું લેવા આવતા. બારાડીએ બાળપણમાં કરિયાણું ખરીદવા આવેલા દલિત વર્ગ સાથે થતો આભડછેટનો વહેવાર જોયો હતો. પિતા દલિતના સિક્કા પર પાણી છાંટીને પછી ગલ્લામાં મૂકતા. આ એમને ગમ્યું નહોતું. એમની ભીતર પડેલી દલિત-વંચિત સમાજ માટેની આ અનુકંપા નાટ્યગુરુ જશવંત ઠાકર દ્વારા પણ વડોદરામાં નાટ્યશિક્ષણ લેતા હતા એ દરમિયાન કેળવાતી રહી. આ સમયગાળામાં જ યં.ચી. મહેતાએ એમને પ્રેમથી ‘ભારાડી’ (માથાભારે) કહ્યા અને આમ હસમુખ ગોકાણી હસમુખ બારાડી બન્યા. ૧૯૬૮માં દિલ્હી રેડિયો પરથી ગુજરાતી વિભાગના કાર્યક્રમ-નિર્માતા તરીકે રશિયા ગયા અને ૧૯૭૩માં તેઓ એક મેય્યોર કમિટેડ થિયેટર પર્સન તરીકે ભારત પરત ફર્યા.

આપણે ત્યાં, ખાસ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ્યાં માત્ર ફોર્માલિસ્ટ ક્રિટિસિઝમની જ પરંપરા છે ત્યાં સામાજિક રાજકીય ચેતના સાથે સર્જન કરનારા સર્જકો હાંસિયામાં ધકેલાઈ જાય એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. અને એટલે બારાડીનાં નાટકોમાં સામાજિક-રાજકીય વિષય-વસ્તુ હોવાને કારણે કલાત્મકતા હોવા છતાં પણ એ નાટકો તરફ વિવેચકોનું ઓછું ધ્યાન ગયું છે. એમનાં નાટકોના એક મહત્ત્વપૂર્ણ કલાત્મક પાસા

વિશે તો ખાસ ચર્ચા જ નથી થઈ, અને એ છે નાટક એટલે ‘ચેઈન ઓફ ઈન્સિડેન્સ’ નહીં પણ ‘ચેઈન ઓફ એક્શન’. આજે ફરી એમનાં નાટકો ‘રાઈનો દર્પણરાય’, ‘આખું આયખું ફરીથી’ કે ‘ગાંધારી’ અથવા ‘દ્રૌપદીનું ઘૂત’ વાંચું છું ત્યારે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે એમનાં નાટકોમાં દર્શકોને આંજી નાખે કે મુગ્ધ કરી મૂકે એવી ઘટનાઓ તો શું પણ ઘટનાઓ જ નથી, માત્ર એક્શન છે, અને એ એક્શન પાત્રોના મનમાં ચાલે છે જે ભાષા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે નાટક ઘટનાઓ દ્વારા જ આગળ વધે છે. ઘટનાઓ ન હોય તો સક્ષમ એક્શન અને ડ્રામેટિક ટેકનિક જોઈએ. બારાડીના દરેક નાટકમાં પળે પળે દર્શકોમાં ઉત્સુકતા જગાવે એવું એક્શન પણ છે અને નાટકને ટકાવે એવી ડ્રામેટિક ટેકનિક પણ જોવા મળે છે.

‘રાઈનો દર્પણરાય’ નાટકમાં દર્પણપંથીઓનું વૃંદ અને દર્શકવૃંદ એક મજબૂત નાટ્ય પ્રયુક્તિ સ્વરૂપે આવે છે. પર્વતરાયના હણાવાની ઘટના મંચ પર નથી બતાવાઈ પણ એન એક્શન દ્વારા નાટ્યાત્મક નિરૂપણ છે. દર્પણપંથીઓ પ્રવેશ સાથે જ કહે છે :

‘ભોગવિલાસે સરતો રાજ, સુરા-સુંદરી-આસન !

જગગણમન જાગીને, હાથે ઘરે સત્યનું દર્પણ !’

અહીં પણ આરંભથી જ એક સામાજિક-રાજકીય ચેતના જોવા મળે છે. આ દર્પણપંથીઓ એટલે કલાકારો, બૌદ્ધિકો, જાગ્રત નાગરિક સમાજ. આ બધાની ભૂમિકા શું છે? રાજ અને રાજ્ય પર સતત જામો રાખવાની; નહીં કે એમની સત્તામાં ભાગીદારી કરવાની કે એમના ગુણગાન ગાવાની. શબ્દ આપણા ચિત્તભાવને ઢાંકવાનું નહીં; નિરાવૃત્ત કરવાનું કામ કરે છે. બારાડી આ કલા બરાબર જાણે છે અને એટલે એમનાં નાટકોમાં સત્તા હોય કે વ્યક્તિ, સરેઆમ નિરાવૃત્ત થાય છે. આ રીતે સંકુલ લાગતી વ્યવસ્થાનું અને વ્યક્તિના મનનું ખૂલવું એ જ બારાડીનાં નાટકોનું એક્શન છે. ‘રાઈનો દર્પણરાય’માં બારાડી ભવાઈ સ્વરૂપને ખપમાં લે છે પણ ગાંભીર્ય જાળવી રાખે છે. ભવાઈ સ્વરૂપના મુખ્ય રસ એવા હાસ્યરસનો જરા પણ ઉપયોગ નથી કરતા, છતાં પણ એક્શન અને નાટ્યાત્મક પ્રયુક્તિને કારણે નાટક જળવાઈ રહે છે. બારાડી જર્મન નાટ્યકાર બર્તોલ બેક્સ અને રશિયન રંગકર્મી સ્તાનિસ્લાવસ્કિના અભ્યાસુ હતા, અને એનો પ્રભાવ એમનાં નાટકોમાં સતત જોઈ શકાય છે. એટલે જ તો એ કહે છે : “પાત્રમાં પ્રવેશ જેમ અસંભવિત છે. તેમ નટના શરીરમાં ‘પાત્ર-પ્રવેશ’ શક્ય નથી. પ્રેક્ષકોને તો પાત્ર બનતા નટમાં અને એની એ બનવાની પ્રક્રિયામાં રસ પડે. બધું બનેલું તો ટીવી-ફિલ્મ જ બતાવે. બનતું તો થિયેટરમાં જ જોઈ શકાય...”

પ્રયોગની દૃષ્ટિએ એમનું ‘આખું આયખું ફરીથી’ ‘ગાંધારી અને સો કુંડ’ કે ‘દ્રૌપદીનું ઘૂત’ નાટકો મહત્વપૂર્ણ છે. આયખુંમાં એક નટ અને બે નટી. એટલે કે ત્રણ જ વ્યક્તિ મંચ પર છે પણ આ ત્રણ વ્યક્તિમાંથી મંચ પર નવ પાત્રો હરતાફરતા થાય છે. વિજય તેંદુલકરના ‘શાંતતા કોર્ટ ચાલુ આહે’ માફક અહીં નાટકમાં નાટકની નાટ્યપ્રયુક્તિ છે. બારાડી એમના સમકાલીન મરાઠી નાટ્યકાર તેંદુલકર સાથે વિષય-વસ્તુની બાબતમાં

સમાંતરે ચાલે છે પણ રજૂઆતશૈલી એમની તદ્દન આગવી છે. તેંદુલકર ઘટનાપ્રચરતાના નાટ્યકાર છે અને બારાડી માત્ર એક્શન અને ડ્રામેટિક ટેકનિકના. તેંદુલકર અને બારાડીનાં નાટકો અંગે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો અભ્યાસકર્તાને અને નાટ્યરસિકોને રંગભૂમિનાં કેટલાંક નવાં પરિમાણો સાંપડે એમ છે. ‘ગાંધારી અને સો કુંડ’નું એકપાત્રી નાટક પણ ખૂબ રસપ્રદ છે. અહીં મંચ પરના અનેક ઘડા અને એક નટી દ્વારા ભજવાતું ગાંધારીનું પાત્ર, આંખ પરથી પાટાની બાંધછોડ, વારેવારે નટીનું ગાંધારી બનવું અને પછી નટી બનવું, એટલે કે પાત્રમાં પ્રવેશવું અને બહાર આવવું, નાટકને રસપ્રદ બનાવે છે. લેખક ગાંધારીના સો કુંડમાં ઉછેર પામતા કૌરવોની ઘટનામાં જ એ યુદ્ધ જુએ છે જે પછીથી કુરુક્ષેત્રમાં ખેલાય છે. ‘દ્રૌપદીનું ઘૂત’ પણ એવું જ રસપ્રદ નાટક છે જેમાં ઘૂત જ એ યુદ્ધનું પ્રતીક છે જે પછીથી ખેલાય છે, પણ પહેલા તો ઘૂત સ્વરૂપે રમાય છે. બારાડીને વનવેલી છંદ હસ્તગત છે. બહુ સહજ રીતે આ છંદ એમનાં નાટકોમાં પ્રકટે છે. આવી રીતે : ‘કુંતાજી, આ તે કેવો ખેલ - જેમાં તમે જ જીતો, અને ગાંધારી હાર્યા જ કરે...’ અથવા ‘હું જ સીઝર ને હું જ બ્રુટસ !’નો આ સંવાદ જુઓ :

‘મૂંગી બહુમતી ઝંખે શાંતિ સદા/ જીવન કેવું આકરું, અકારું જીવે - /પછી નાટકોના ખેલ જોઈ હસી પડે, / માફ કરે, ભૂલી જાય. / અહીં કેટલા ઓછા શબ્દોમાં પ્રજાની પીડાની અભિવ્યક્તિ છે, અને પછી લોકતાંત્રિક દેશની પ્રજાનો સ્વભાવ પણ ‘માફ કરે, ભૂલી જાય.’ જેવા ઉદ્ગારોમાં મૂકી આપ્યો છે. મોટા ભાગનાં નાટકોમાં મનુષ્ય અને સમાજ કેન્દ્રસ્થાને જોવા મળે છે. મોટાભાગનાં નાટકોમાં સત્તા અને વ્યક્તિ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ છે. આ ઉપરાંત ‘કાળો કામળો’, ‘જશુમતી કંકુવતી’, ‘એકલું આકાશ’, ‘જનાર્દન જોસેફ’, ‘સહુને એક ગણિકા જોઈએ ઉર્ફે શકાર હું રાજાનો સાળો’ આદિ નાટકોની ચર્ચા સ્થાનસંકોચને કારણે હું નથી કરતો, પણ આ બધાં નાટકો ભજવાયાં છે અને ફરી ફરી ભજવી શકાય એવાં છે કારણ કે એમાં થિયેટર છે. એ જ રીતે ‘ટેલિફોન’ જેવાં ઉત્તમ એકાંકી પણ એમણે આપ્યાં છે.

એમની નાટ્યસંશોધન અને ઇતિહાસલેખન અંગેનાં પુસ્તકોની યાત્રા ‘નાટક સરીખો નાદર હુઝર’થી આરંભાઈ. આ છ પુસ્તકોમાં સહુથી વધારે મહત્વપૂર્ણ છે નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, દિલ્હી દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી થિયેટરનો ઇતિહાસ’. આ પુસ્તકના અંતે એક ચાર્ટ મૂકવામાં આવ્યો છે જેમાં અઢારસો પચાસથી માંડીને પંચાણું દરમિયાન ગુજરાત અને દેશમાં બનતા બનાવો થિયેટરમાં કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થયા છે અથવા તો ક્યાં ક્યાં થિયેટરે મૌન પાળ્યું છે એનો દાયકાવાર અહેવાલ છે. આપણે ત્યાં આ પૂર્વે પ્રાગજી ડોસા અને જયંતિ દલાલ દ્વારા રંગભૂમિના ઇતિહાસલેખન અથવા રંગભૂમિ-વિષયક પુસ્તકો જરૂર આવ્યા છે, પણ બારાડીના ઇતિહાસલેખન અને સંશોધનનાં પુસ્તકોમાં એક એકેડેમિક એટિટ્યૂડ છે, નવી રીતે થિયેટરને જોવાની દૃષ્ટિ પણ છે, અને આ એમણે મોસ્કો સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં થિયેટર હિસ્ટ્રી અંગે કરેલા અભ્યાસનું પરિણામ છે. એમણે થિયેટર ઓફ ઓપ્રેસ્ટ, કચડાયેલા-દબાયેલા સમાજની રંગભૂમિ અંગે બ્રાઝિલિયન

નાટ્યકાર ઓગસ્ટો બોઆલે વિકસાવેલી થિયેટર-વિભાવનાનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા કરી છે. એનું મહત્વ એ છે કે આજે જ્યારે આપણે દલિત-આદિવાસી વિમર્શની ચર્ચા કરીએ ત્યારે આ પુસ્તિકા કચડાયેલા-દબાયેલા સમાજની રંગભૂમિ વિકસાવવામાં સહાયક નીવડે એમ છે.

આપણે ત્યાં જર્નાલિઝમના અભ્યાસમાં હવે ટેલિવિઝન જેવો વિષય દાખલ થયો છે ત્યારે એને લગતા અભ્યાસક્રમો ઘડવા અને એ અંગેનાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં બારાડીનું ખાસ્સું એવું યોગદાન છે. એમણે પોતાના દસ વર્ષના રેડિયોના અને વીસ વર્ષના ટેલિવિઝન-નિર્માતા તરીકેના અનુભવને ‘ફિલ્મનિર્માણ અને કલા’, ‘ટીવી-રેડિયો-સમૂહ માધ્યમ’, ‘માધ્યમ સાક્ષરતા’ આદિ પુસ્તકોમાં ગ્રંથસ્થ કર્યો છે. આ ઉપરાંત એમણે અન્તોન ચેહફ, ઝ્યા જીને, મેક્સિમ ગોર્કી, બોરેસ પોલેવાઈ આદિ લેખકોના સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ કરાવ્યું છે.

બારાડીનું રંગકર્મ એક મોટા સમૂહનું રંગકર્મ છે. બ્રેજનના ‘ગેલિલિયો’ (એમના જીવનસંગિની જ્યોતિ ત્રિવેદીનો અનુવાદ)ના નિર્માણથી હસમુખ બારાડીની નાટ્ય સંસ્થા ગેરેજ સ્ટુડિયો થિયેટરને પ્રતિષ્ઠા મળી. પછી તો અનેક નાટકો ‘ગેરેજ’ ભજવ્યાં. ગેરેજ સ્ટુડિયો થિયેટર (અમદાવાદ-નવરંગપુરામાં પ્રભાબહેન પાઠક અને અરવિંદ પાઠકના બંગલાનું ગેરેજ) એક એવું સ્થાન હતું જ્યાં પ્રગતિશીલ વિચારધારાના કલાકારો - નાટ્યકારો-સાહિત્યકારો એકઠા થતા એટલું નહીં પણ પ્રગતિશીલ વિચારધારાને વેગવંતી બનાવતા. એમાં માત્ર ભણેલા બૌદ્ધિકો જ આવતા એવું નહોતું. દલિત અધિકારની ચળવળ સાથે સંકળાયેલા મિત્રો પણ આવતા અને ચાલીઓમાં વસતા કામદારો પણ આવતા. આ સહુ નાટકોમાં ભાગ પણ લેતા. ઓગણીસો પંચ્યાશી-છ્યાશીમાં જ્યારે બારાડીએ ફાંજ કાફકાના ‘ધ ટ્રાયલ’નું નાટકરૂપાંતર કર્યું અને એ નાટકને મંચ પર મૂક્યું ત્યારે ખળભળાટ મચી ગયો. આ નાટકમાં જેના પર મુકદમો ચાલે છે એ જોસેફની ભૂમિકા જનક રાવલ ભજવતા અને હું વકીલની ભૂમિકા ભજવતો હતો. એ દૃશ્ય એવું હતું જેમાં ન્યાયાધીશ ચાલુ કોર્ટે કાયદાના પુસ્તકમાં બીભત્સ સાહિત્ય સંતાડીને વાચતા હોય છે. આ નાટકમાં વારંવાર એક રૂપાળી ધોબણનું પાત્ર કોર્ટરૂમમાં આવે છે અને ન્યાયાધીશ એનાથી પ્રભાવિત થાય છે. ગુજરાત રાજ્યના સાંસ્કૃતિક વિભાગના સેન્સર બોર્ડે આ નાટકને અટકાવ્યું અને બારાડીએ પ્રમાણપત્ર વિના ભજવી કાનૂની લડાઈમાં જવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો. એ માત્ર નાટ્યકાર નહીં પણ સમાજ સાથે જીવંત નાતો ધરાવનાર સંવેદનશીલ માણસ હતા. ૧૯૮૩માં ‘ડેકૂ’ ઈસરો (અમદાવાદ)માંથી ટેલિવિઝન-નિર્માતા તરીકે નિવૃત્તિ લીધી હતી. અમદાવાદમાં ચેનપુર ખાતે થિયેટર મીડિયા સેન્ટર જેવી નાટ્યતાલીમની એક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થાપી નાટક-રેડિયો અને ટેલિવિઝન માટે અનેક વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કર્યા. એમનું પ્રદાન જુદી જુદી રીતે સન્માનિત થતું રહ્યું. એમને હ્યુમન રિસોર્સિસ વિભાગ, દિલ્હી (૧૯૮૯) અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી (૨૦૦૩) દ્વારા સિનિયર ફેલોશીપ મળી હતી, એમના રંગભૂમિ પરના પ્રદાન માટે

એમને વિશ્વકોશ તરફથી ચં.ચી. મહેતા પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા એમને ચાર વખત નાટ્યલેખક તરીકે પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાત ઉપરાંત એમનાં નાટકો રાષ્ટ્રીય સ્તરે કટક-ભોપાલ-દિલ્હીનાં નાટ્ય-મહોત્સવોમાં પણ ભજવાયાં હતાં અને પુરસ્કૃત થયાં હતાં.

સત્યાવીસ માર્ચના રોજ વિશ્વ રંગભૂમિ દિવસ હતો. અમદાવાદની ભાગોળે ચેનપુર ખાતેના થિયેટર મીડિયા સેન્ટરના નાનકડા એમ્ફી થિયેટરના પ્રેક્ષાગારની પુરશીમાં હું બેઠો હતો. સામે પ્રકાશિત મંચ પર મન્વીતા બારાડી, જનક રાવલ, નૈષધ પુરાણીની નટમંડળી સાઉન્ડ બેલેન્સિંગ કરી રહી હતી. માર્ઠક પાસે આધુનિક વસ્ત્રમાં સજ્જ નટી ઊભી હતી. પહેલાં ઝાંઝરનો ધ્વનિ આવ્યો, પછી એ બોલી :

‘મહારાણીનો જય હો.. હસ્તિનાપુરથી સંદેશવાહક આવ્યો છે...’ નાનકડા ઓપન એરના છેડે અંધારામાંથી બૂમ આવી, ‘ઓ.કે..’ ક્યારેક દ્રૌપદી તો ક્યારેક યુધિષ્ઠિર તો ક્યારેક ભીમ, અર્જુન, નકુળ કે સહદેવ પોતાનો સંવાદ સંસ્કૃતનિષ્ઠ ભાષામાં બોલી પૂછતા હતા -

‘ઈઝ ઈટ ઓ.કે...’

સાઉન્ડ બેલેન્સિંગ થઈ ગયું, લાઈટ્સ ગોઠવાઈ ગઈ. આજે હસમુખ બારાડીના નાટક ‘દ્રૌપદીનું ઘૂત’નું ડ્રામેટિક રીડિંગ હતું. પ્રેક્ષકો ખુરશી પર ગોઠવાઈ ગયા. આ વખતનો વિશ્વ રંગભૂમિ દિવસનો સંદેશો કનિનીક બારાડીએ વાચ્યો જેમાં ધર્મ-વર્ણથી ઉપર ઊઠીને માનવતા તરફ આગળ બઢવાનું આહ્વાન હતું. થોડી વારમાં યુવા કલાકારોના અવાજમાં, મંચ પર વહેતા પ્રકાશમાં, ત્યાંના સમગ્ર વાતાવરણમાં, ઉપસ્થિત લોકોની સ્મૃતિમાં હસમુખ બારાડી જીવંત થયા. ત્યાંથી નીકળતી વખતે મેં મારા એક સમયના સહકાર્યકર, શિક્ષક અને સાથીને કહ્યું - અલવિદા બારાડીસાહેબ, પણ મને ખબર છે, જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ગુજરાતી રંગભૂમિની ચર્ચા છેડાશે ત્યાં ત્યાં બારાડીસાહેબનો અવાજ અચૂક સંભળાશે.

સંદર્ભ :

- (૧) રાઈનો દર્પણરાય (નાટક, પ્રકાશક : હસમુખ બારાડી, ૧૯૮૯)
- (૨) આખું આયખું ફરીથી (નાટક, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૧૯૯૨)
- (૩) હું જ સીઝર, ને હું જ બ્રુટસ છુ ! (નાટક, ટી.એમ.સી. પબ્લિકેશન, ૨૦૦૪)
- (૪) દ્રૌપદીનું ઘૂત (બારાડીનાં ત્રણ નાટકો, ટી.એમ.સી. પબ્લિકેશન, ૨૦૦૯)
- (૫) ગાંધારી અને સો કુંડ (નાટક, રોયલ બુક કંપની, રાજકોટ, ૨૦૧૫)

✱

પ્રાણજીવન મહેતા : કાગળમાં ના ઊતરેલી કળતરના કવિ

■ કિરીટ દૂધાત ■

તા.૧૪-૭-૧૯૩૭ના રોજ જન્મેલા પ્રાણજીવન મહેતાનું મહારાષ્ટ્રના દેવલાલી ખાતે તા.૨૨-૩-૨૦૧૭ના રોજ અવસાન થયું. શરૂઆતમાં કવિતા અને ત્યારબાદ ‘ગદ્યપર્વ’ અને ‘સાહચર્ય’ની લેખન-શિબિરોને લીધે એ વાર્તા તરફ વળેલા. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કાનોમાતર’ ઈ.સ.૧૯૭૯માં પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યારબાદ વરસોનાં વહાણાં વાયા પછી ‘પ્રા. વચન’, ‘પ્રા.કથન’, ‘પ્રા.કૃત’, ‘પ્રા.પ્રપંચતંત્ર’ વાર્તાસંગ્રહ અને કાવ્યસંગ્રહો એક પછી એક ધડાધડ પ્રગટ થયા. એમની એ રચનાઓ વિશે અભ્યાસીઓ હવે પછી કાંઈક કહેશે તેમ ધારીને મિત્ર યોગેશ જોષીના આદેશથી એમનાં થોડાંક અંગત સંસ્મરણો લખવા બેઠો છું.

વેણીભાઈ પુરોહિતની સાક્ષીએ છઠ્ઠા-સાતમા દાયકામાં મુંબઈમાં ઘાટકોપરના જે કવિમિત્રોએ પોતાની આગવી કવિતાઓથી બધાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું એમાં ભીખુ કપોડિયા, ભરત નાયક, કમલ વોરા અને વીરુ પુરોહિતની સાથે પ્રાણજીવન પણ ખરા. ઈ.સ.૧૯૮૯માં, ભરત નાયક - ગીતા નાયકે શરૂ કરેલી, ‘સાહચર્ય’ની લેખનશિબિરો પૈકી બીજી શિબિર લોનાવાલા - ખંડાલામાં થયેલી. ત્યારથી આ લેખનશિબિરોમાં મારો પ્રવેશ. પાછા આવતા એક દિવસ માટે ભરત-ગીતાના ઘાટકોપરના ઘેર રોકાયેલો ત્યારે તા.૧૫-૯-૮૯ના દિવસે પ્રાણાભાએ પોતાના અક્ષરો પાડીને આપેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કાનોમાતર’ આજે પણ જતનથી જળવાયો છે. પુસ્તકની આગળ નહીં પણ છેલ્લા પાને લખેલી સાડા-ત્રણ વાક્યોની પ્રસ્તાવનામાં પ્રાણભા’ની મિત્રોમાં પણ પછવાડે રહેવાની કાયમી ટેવ આબાદ વ્યક્ત થઈ છે.

હા, ‘સાહચર્ય’ની જુદાં જુદાં રમણીય સ્થળોએ યોજાતી રહેતી લેખનશિબિરોમાં પહોંચતાં આખા રસ્તે જે બેચાર જણાની ખોદણી કરતા આવ્યા હોઈએ એમને હું અને બિપિન પટેલ ત્યાં પહોંચીને એ બધાને જોતાવેંત પોકારો કરી કરીને ભાવથી ભેટ્યા બાદ, એ બધાથી પંદર-વીસ ફૂટના અંતરે દૂર અને પાછળ ઊભેલા પ્રાણભા’ને જોઈને એમની પાસે પહોંચી હાથ મેળવીએ એટલે એ પૂછે, ‘આવી ગયા ભૈલા?’ એટલે હું બે હાથ હવામાં લહેરાવીને ટાગોરની શૈલીમાં કોઈ મહાપ્રાણને સંબોધતો હોઉં એમ, ‘આજ મારા પ્રાણ... દિશાઓમાંથી આવી લાગ્યાં તોફાન..’ એમ લલકારું એટલે એ હળવેથી ‘બહુ ડાહ્યો થયો ને કાંઈ !.. લે આ સિગારેટ સળગાવ અને ધીરો પડ.’ કહીને સિગારેટ ધરે. બસ આટલા સંવાદ પછી બાકીના બે-ત્રણ દિવસ એ અમારી ગરમાગરમ ચર્ચા કે મોટેમોટેથી મરાતા ઠહાકાઓમાં પડછાયા જેમ અને મોટાભાગે અદીઠ હાજરી પુરાવે.

સાંજની બેઠકોમાં કૃતિ વાંચવામાં એમનો વારો આવે ત્યારે એ સળવળે અને ક્યારેક એવી તક ન મળે તો હળવેથી વાર્તા કે કવિતા પોતાના ઝભ્ભાના ખિસ્સામાં સરકાવી દે.

‘સાહચર્ય’ની શિબિરોમાં એ મોટેભાગે વાર્તાઓ વાંચતા. મુંબઈના શરૂઆતના દિવસોમાં એમણે બહુ નાની નોકરી કરેલી, શેઠના ગુમાસ્તાની કે એવી કોઈક. એ વખતે વેઠવા પડેલાં અપમાનો અને પીડાઓ એમની શેઠ અને ગુમાસ્તાના થીમવાળી વાર્તાઓમાં વ્યક્ત કરવા એ રહી રહીને મથતા. ક્યારેક વાર્તા કાચી થઈ હોય પણ એમની પીડા નક્કર અને શ્રોતાઓને અવાચક કરી દે તેવી, કાગળમાં ના ઊતરે કળતર એવી પંક્તિ લખ્યા પછી પણ એ કળતરને વારંવાર ઘૂંટીને શબ્દોમાં મૂકવાનો એમનાં સફળ-નિષ્ફળ પ્રયત્નો દરેક શિબિરમાં હોય જ.

ઈ.સ. ૧૯૮૬માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એ વરસના વાર્તાચયનનું કામ મિત્ર હર્ષદ ત્રિવેદી અને વડીલ વિનોદ ભટ્ટના સ્નેહને કારણે મને સોંપાયું ત્યારે એમાં પ્રાણભા’ની વાર્તા ‘મણિ-પાણની પ્રેમગાથા’ મળી એમાં મને મારી અંગત સિદ્ધિ લાગેલી. એમાં મણિ અને પાણ નામનાં યુવાન પતિ-પત્નીના ગામડેથી આવીને પોતાની મધ્યમવર્ગની જિંદગી મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં ગોઠવવાના તનતોડ પ્રયત્નોનું નિરૂપણ છે, એમાં એમણે પોતાની કાવ્યપંક્તિઓ પણ ટાંકી છે.

‘લૂગડાં પહેરી લડવા ગયો માણસ નામે મીર

લૂ લાગતા ઘવાયો છેક ઊભો થૈ પાળિયા-પીર.’

આવી અને બીજી પંક્તિઓમાં એમની હૈયું ભાંગી નાખે તેવી જિંદગીના અનુભવોને ગાળી-ચાળીને અંગતમાંથી પરોક્ષ કરવાના સફળ પ્રયત્નો તો છે પણ એ પીડા તો વાચકને વાગ્યા વગર રહેતી નથી. પછી જ્યારે પ્રાણભા’ને મળવાનું થયું ત્યારે અમે એમના રૂમમાં એકલા પડ્યા એટલે મેં કહ્યું -

‘પ્રાણભા’, વાર્તા સરસ થઈ છે.’

‘હા, ભૈલા.’

‘પાણ એટલે પ્રાણજીવન?’

‘હા ભૈલા.’

‘અને મણિ એટલે અમારાં બહેન?’

‘હા, ભૈલા.’

‘એ વાર્તામાં લખ્યું છે એવાં જ અભણ છે?’

‘હા, ભૈલા.’ પછી એ ‘હા ભૈલા’ની ટેક છોડીને થોડા ગદ્યમાં આવ્યા, એક વાક્ય જેટલા જ. એ બોલ્યા, ‘પણ એમણે મારો સંસાર બરાબર ચલાવ્યો..’ બોલતાં એમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. થોડી વાર અમે બન્ને એમ જ બેઠા રહ્યા, ચૂપચાપ. પછી એમણે સિગારેટ ધરી ‘લે સળગાવ ભૈલા’. અમે બન્નેએ કશુંય બોલ્યા વગર પોત પોતાની સિગારેટના અંગારાઓથી એમની આંખમાં આવેલાં પાણી સૂકવ્યાં.

લેખક તરીકે એમની જે કંઈ સફળતા-નિષ્ફળતા હોય; પણ મુંબઈનાં અમારાં પરબ ❖ મે, 2017

■ રવીન્દ્ર પારેખ ■

મિત્રોમાં ભરત-ગીતાએ શરૂઆતના દિવસોમાં અને એ દંપતી ઘાટકોપર છોડીને બોરીવલી રહેવા ગયું એ પછીથી કમલ વોરા, નૌશિલ મહેતા અને અતુલ ડોડિયાએ એમને ખૂબ સાચવ્યા. એમની બીમારીને લીધે અર્ધો પગ કપાવવો પડ્યો પછી ઈ.સ.૨૦૧૫માં ઘનશ્યામ દેસાઈના મરણોત્તર વાર્તાસંગ્રહ ‘બંધ બારણાં’ના વિમોચનના કાર્યક્રમમાં મુંબઈ જવાનું થયું ત્યારે મેં મિત્ર કમલ વોરાને વિનંતી કરી હતી કે ‘પ્રાણભા’ને મળવું છે.’ એમણે એમનાં બધાં કામ છોડીને તે દિવસે વ્યવસ્થા કરી અને સાથે પણ રહ્યા. ‘સાહચર્ય’ના એ સાથીદારને એ દિવસે એમની રૂમમાં મળ્યો ત્યારે શિબિરોમાં જુદી-જુદી રૂમમાં રહેતા અને આવજા કરતા પ્રાણભા’નાં ચિત્રો મનમાં રમતાં હતાં.

‘કેમ છો પ્રાણભા’ ?’

‘જોને ભૈલા.’ કહીને એ હસ્યા.

મેં એમના રૂમમાં જોયું. ઘરમાં જ દર્દીનો રૂમ ખડો કર્યો હોય એ રીતની બધી સગવડો હાજર હતી. બારણા પાસે એમનાં શ્રીમતી ઊભાં હતાં. એમના ચહેરામાં ૧૯૮૬ની એ ‘મણિ-પાણની પ્રેમગાથા’નાં મણિના ચહેરાને બેસાડવા મથ્યો. આ વેળા પ્રાણભા’એ સિગારેટનો આગ્રહ ન કર્યો.

પાછા ફરતાં રસ્તામાં કમલભાઈ અને હું બન્ને ઉદાસ હતા. છેવટે મેં પ્રાણભા’ને આખી જિંદગી જેને કનડ્યા કર્યો છે એવા હરિને ભુલાવવા કમલને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમીમાં નડી રહેલા માણસોની વાતો પૂછી પૂછીને એ નિંદારસમાં પેલ્લા ‘હરિરસ’ને ભુલાવવાની નિષ્ફળ કોશિશ કરી.

છેલ્લે છેલ્લે પુત્રની આર્થિક અનુકૂળતા માટે આખું કુટુંબ દેવલાલી રહેવા ગયાના સમાચાર ગીતાબહેન અને કમલભાઈ પાસેથી મળતા હતા. અને તા.૨૨-૩-૧૭ના રોજ એમના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. ત્યારે એ બપોરે પ્રાણભા’ અને કમલભાઈથી છૂટા પડતી વખતે કમલભાઈની એમના ઉપર લખેલા કાવ્યની પંક્તિઓ મનમાં તર્ક કરતી હતી તે ફરીથી યાદ આવી

‘એ કહે

એણે એક પગ અળગો કરી દીધો છે.

ગતિશૂન્ય એકાગ્રતાથી

એ અનંતમાં વિહરે છે.’

(સાહચર્ય, ૨૦૧૪, પાના નં. ૧૨૮)

‘સાહચર્ય’ની લેખનશિબિર કરવી છે, નથી કરવી એવી ચર્ચાઓ મિત્રોમાં ચાલ્યા કરે છે. કદાચ થશે પણ ખરી, થાય તોપણ હવે પ્રાણભા’ અને એમની સિગારેટનો ધુમાડો નહીં હોય, એ જીવશે એમના ‘કાનોમાતર’ની કવિતામાં અને ચિત્રકાર મિત્ર અતુલ ડોડિયાએ કરેલા એમના આઠા એવા રેખાંકનમાં.

*

ખબર નહિ, પણ આજે અજાણતાં જ જનક નાયકનો નંબર લાગી ગયો. લગાવવાનો બીજે હતો, પણ ટ્યૂન જાણીતી વાગી, ‘કિસીકી મુસ્કુરાહટો પે હો નિસાર..’ ને એકદમ મોબાઈલ કટ કર્યો. કારણ જનક મોબાઈલ ઉપાડવાનો ન હતો. એ ગઈ કાલે એટલે કે ૧૬મી એપ્રિલે દેહથી મુક્ત થઈ ગયો હતો. મારો ખૂબ અંગત મિત્ર નકામો નીકળ્યો. બધામાં સાથે રાખતો જનક આ વખતે મને છોડીને ચાલી નીકળ્યો. આઈ હેટ હિમ.

એને ૧૫મીએ બપોરે ત્રણેકના સુમારે ભટ્ટની હોસ્પિટલમાં જોઈ આવ્યો. નાકમાં, હાથમાં, પગમાં પાટો ને ટ્યૂબ હતાં. પગ પલંગ પર ખેંચાતા ને વળતા રહેતા હતા. માથું ડાબે-જમણે જોરથી ફરતું રહેતું હતું ને બંને હાથનાં આંગળાં એકબીજામાં વારંવાર ભીંસાતાં રહેતાં હતાં. એને ખબર હશે કે નહિ, પણ મને એ બહુ જ અજંપ દેખાયો. મૃત્યુ પરાણે ઝુકાવતું હોય ને આ માથું સેરવીને છટકી આવતો હોય એમ લાગતું હતું. તે ગળું ખોંખારતો રહેતો હતો. હાથ, આંકડા ઘસાઈ ગયા હોય એવી મોટી ફૂટપટ્ટી જેવા થઈ ગયા હતા. એ ફૂટપટ્ટી પર મેં હાથ ફેરવ્યો ને બોલ્યો, ‘બેટા ! કેમ છે ?’ પણ જવાબ ના માળ્યો, તેની દીકરીએ કહ્યું, ‘પપ્પા, જુઓ તો ! કોણ આવ્યું છે ?’ પણ જવાબ ના આવ્યો, તેની પી.એ.એ મોટેથી કહ્યું, ‘સર ! જુઓ તો ! કોણ આવ્યું છે ?’ જવાબમાં જમણી આંખ સહેજ ખૂલીને ઝીણી, પીળાશ પડતી આંખ તરત જ બંધ થઈ ગઈ.

હું ઊઠ્યો ત્યારે થયું કે હવે એને જોવા નહિ પામું. ને બીજે દિવસે મેસેજ ને ફોન આવ્યાં, ‘જનક સવારે ગુજરી ગયો છે ને એને ૧૨ વાગે કુરુક્ષેત્ર લઈ જવાના છે.’ થોડો મરી ગયો હું. એ ગયો ને થોડો મનેય લેતો ગયો હોય તેમ ક્યાંકથી હું થોડો ઓછો થઈ ગયો ! તે નીકળી ચૂક્યો હતો. મિત્રોને કહેતો રહેતો કે મને ‘હીપ હીપ હુરે’ સાથે વિદાય આપજો. ને બધાએ ભીની આંખે એમ કહીને જ વિદાય આપી.

*

જનક ૧૩ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૪ના રોજ જન્મેલો. બી.કોમ., એમ.એ. થયેલો. એવું કહી દઉં કે તેની મૃત્યુ. તારીખ ૧૬ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૭ કહું તો તેટલામાં પુરાઈ રહે એવો જીવ તે નથી જ નથી. જનક વિશે વિચારું છું તો મને થાય છે કે એ સાવ સાધારણ હતો. કોઈ વિત્ત કે કોઈ તેજ તેનામાં નો’તું. તેને ઉચ્ચારોની ને અચકાવાની તકલીફ હતી. શરમાળ ને લઘુતાગ્રંથિ વધારામાં. ખૂલીને વાત ના કરી શકે. હું પણ રીઝવ.

અમને સાથે થવાનું કોઈ કારણ જ ન હતું. ‘કાલિન્દી’ કરીને એક કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો. તેમાં નાનુભાઈ નાયકે નવા કવિ તરીકે મને પણ બોલાવેલો. કદાચ જનકને પહેલી વાર ત્યારે જોયેલો. વાતો નો’તી થઈ. ત્યારે બંનેના સંકોચે જ વાતો કરી હશે. અમારી વચ્ચે એક કડી ઉમેરાઈ તે અધ્યાપક મુકેશ કોન્ટ્રાક્ટરની, એ મારા અધ્યાપક અને મિત્ર. પણ અમે બંને એમને લીધે ઝડપથી ખૂલ્યા. પછી તો એકબીજાને ગાલ દઈ શકાય એટલો સંબંધ ગાઢ થયો. એ પછી જનક પરણ્યો. તેનું જમવાનું હિંદુ મિલન મંદિરમાં રાખેલું. તે વખતે કોઈ સુધારક પગલું હોય તેમ જનક ને તેની પત્નીએ સેવાને લગતી કોઈ વાત પણ કરેલી. એના થોડા જ સમયમાં વડોદરામાં સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન હતું. તે એટલું કરવા જનક પત્નીને લઈને આવેલો ને ત્યારે અમે ખાસ વાતો કરતા થઈ ગયા હતા. પણ તેનું લગ્ન ટક્યું નહિ. નાયક કુટુંબ એમાં ઠગાયું હતું. એ પછી જનક, જયશ્રીને પરણ્યો. એ એમ.એ. થયેલી હતી. શાંત ને પ્રેમાળ, પુસ્તકો ને પ્રદર્શનોમાં તે એકલી દોડાદોડ કરતી ને જનકનો ઘણો બોજ તેણે ઓછો કર્યો છે. તે સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં બહુ દેખાઈ નથી. તેણે હવે જનકનું કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ કારણ તે ભાષાની ને સાહિત્યની ગતિવિધિથી પરિચિત છે ને અનુભવી છે.

*

જનક તો પછી વાર્તાઓ લખતો થયો તેની વાર્તાઓમાં તે સારો એવો સાહસિક રહ્યો છે. પ્રમોદ જેઠીબાઈવાલા-શ્રેણીની વાર્તાઓ કે એક હતો હકલો-શ્રેણીની તેની વાર્તાઓનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. વાર્તામાં તેનું કામ છે, એમાં તે ઉપેક્ષિત રહ્યો છે, તેણે સિનિયર સિટિઝન્સને લગતી પણ વાર્તાઓ કરી છે જેના પર તો ચંદ્રકાંત બક્ષી જેવા પણ ઓવારી ગયેલા. વાર્તા માટે તેને ‘નવચેતન’નો અલ્પના ચંદ્રક પણ મળ્યો. તેને ‘નાનુભાષાની વિજ્ઞાન વાર્તાઓ’ શીર્ષક હેઠળ ગિજુભાઈ બધેકા પારિતોષિક તથા સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પણ મળ્યું. ‘નવચેતન ચંદ્રક’ ‘એક હતો હાકલો’ માટે પણ મળ્યો તો તેને જ સરોજ પાઠક પારિતોષિક પણ મળ્યું. તેણે નવલકથાઓ પણ કરી. તેમાં ‘ચિ.ઈશાનને’ તો નંદશંકરચંદ્રક પણ મળ્યો. બીજી તેની મહત્વની નવલકથા તે ‘અવઢવ’ ગોવાની પૃષ્ઠભૂ પર લખાયેલી. આ કથા પણ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પારિતોષિકથી પોંખાઈ છે. જનક બાળકોને અને બાળસાહિત્યને સમર્પિત હતો. તેણે હજારો બાળકોને વાર્તા વાંચતા કહેતાં ને લખતાં કર્યાં છે. તે સ્કૂલોમાં ગયો ને બાળકો સમક્ષ વાર્તા કહેતો થયો. તે વિરલ ઘટના છે, તેણે બાળવાર્તાકાર હરીશ નાયક પાસેથી વાર્તાઓ કહેવાની તાલીમ લીધી. બાળકો માટે તેણે કહેવતકથા, પશુકથાઓ, બોધકથાઓ, જાસૂસકથાઓ, જોડાક્ષર વગરની વાર્તાઓ વગેરે ઘણું લખ્યું. જનકે ૬૦મું વર્ષ નોખી રીતે ઊજવ્યું. તે ૬૦ સ્કૂલોમાં ગયો ને ૭૫,૦૦૦ બાળકો સામે વાર્તાઓ કહી આવ્યો. આજનાં કોઈ પણ બાળસાહિત્યકાર કરતા તે એ રીતે મોખરે છે. એટલે જ તે આજના બાળકોનો ‘ગિજુભાઈ’ પણ ગણાયો છે.

તેણે સાહિત્યનાં તો દસેક પુસ્તકો જ કર્યાં છે, પણ તેનું મોટું કામ તો જીવન,

વ્યક્તિત્વવિકાસને લગતાં પુસ્તકોનું છે. સ્વાસ્થ્ય ને તંદુરસ્તીને લગતાં પુસ્તકોથી માંડીને ચિંતનનાં પુસ્તકો સુધી તે વિકસ્યો છે. તેણે જે સમસ્યાઓનો સામનો કર્યો તેના ઉકેલનાં પુસ્તકો તેણે આપ્યાં. અનુભવોમાંથી રસાઈને તેનાં પુસ્તકો પ્રગટ્યાં. જનક જપનો નહિ, તપનો માણસ હતો. તેણે દેખાડા વગર પોતાનો જ હિસાબ પોતાની જાતને સતત આપ્યો છે. તે પુસ્તકપ્રકાશનમાં સંડોવાયો. સંપાદનો કર્યાં. ‘સંવેદન’, ‘સુખી જીવન’ જેવાં સાહિત્યિક ને સાહિત્યિક સમાચારના સામયિકોનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું. સસ્તી કિંમતના પુસ્તકો આપ્યાં. સૂરતના ભગવતીકુમાર શર્માથી માંડીને મારા જેવા અનેક સિદ્ધહસ્ત કે નવોદિત લેખકોના અનેક વિષયનાં ઢગલો પુસ્તકો છાપ્યાં. પુસ્તક પ્રદર્શનો કર્યાં. આખું કુટુંબ નાનુભાઈ નાયકની નિશ્રામાં પુસ્તક પ્રકાશન, વિતરણમાં સંડોવાયું. નાયક કુટુંબ એ રીતે ઉત્તમ ઉદાહરણ બન્યું છે પ્રકાશનજગતમાં. તે ખૂબ લોકપ્રિય પણ રહ્યો છે ને પ્રયત્ન વગર લોકપ્રિય રહ્યો છે તે નોંધવું ઘટે. કેટલાય લોકોનો તે માર્ગદર્શક રહ્યો છે. આ બધું તેને સાહિત્ય પરિષદની ચૂંટણીમાં પણ ખૂબ ફળ્યું છે. તે મધ્યસ્થ થી કારોબારીમાં ને ત્યાંથી વિકાસમંત્રી સુધી વિસ્તર્યો છે. પરિષદે નહિ કર્યાં હોય એટલા કાર્યક્રમો તેણે સૂરતમાં કર્યાં છે.

તેણે સાહિત્યિક કાર્યક્રમો અઠવાડિયાની એવરેજે કર્યાં છે. સાહિત્ય ઉપરાંત સંગીત, શાસ્ત્રીય સંગીત, ફિલ્મ અપ્રિસિએશન, વિવિધભાષી કવિસંમેલન, સત્યશોધક સભાના કાર્યક્રમો, નાટક, સ્કીટ, તબીબી સર્વરને લગતાં કામો - જેવા અનેક કાર્યક્રમોનું આયોજન ને સંચાલન તેને ફાળે આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત તેની જ ઓફિસમાં અમે લેખકો દર રવિવારે સવારે મળતા ને કંઈ લખાયું હોય તો તે વાંચતા ને તેની ચર્ચા કરતા કે લડતા-ઝઘડતા પણ ખરા. મને તેની બધી પ્રવૃત્તિઓ ગમતી ન હતી. હું ધોરણોનો આગ્રહી ને એ માણસોને સાચવવામાં માનતો. હું છુંડાતો. કાર્યક્રમોનો બહિષ્કાર કરતો ને એ કાર્યક્રમ પતાવીને ઘરે આવતો ને મને મનાવીને જ જતો. સરવાળે મારે સાથ આપવો જ પડે એટલો એ હૈયામાં ઊતરેલો હતો ને હજી નીકળવાનું નામ નથી લેતો તો હું આંખો દ્વારા એને વહાવું છું, પણ આખો દરિયો તો ખાલી ક્યાંથી કરે ! એટલે એ નહિ જાય મનમાંથી.

પરિષદનાં સત્રો કે અધિવેશનો બાબતે જે જવાબદારી હું ઉપાડતો તેમાં જનક ને બહુલેશ કે પ્રફુલ્લભાઈ જેવાનો સાથ મળી રહેતો. ૨૦૦૫માં સૂરત ખાતે હાસ્યસત્ર યોજવાનું મેં નક્કી કર્યું ને મને ખૂબ ખરાબ અકસ્માત થયો. પગનું ઓપરેશન કરવું પડ્યું ને હાસ્યસત્ર અટકી પડે તેવી સ્થિતિ આવી. એ વખતે જનકે ભાર ઉપાડ્યો ને બધા મિત્રોએ જીવ રેડીને કામ પાર પાડ્યું. પરિષદની મિટિંગમાં વારંવાર જવાનું થતું. પરિષદ તો ફિટિયું ફાળવી ન શકે. એ સ્થિતિમાં જનકની ગાડીમાં જ અમદાવાદ જવાનું થતું. અમે પૂરો ખર્ચો જનક પર નાખતા નહિ, પણ એ ખુશીથી બધું સરભર કરી લેતો.

મારી પત્નીને કેન્સર થયું. સુરતની સ્ટેશન બહારની ભરત હોસ્પિટલે જવાનું થતું. કેટલીય વખત એ એની કારમાં પુષ્પાને ઘરેથી હોસ્પિટલ અને હોસ્પિટલથી ઘરે લાવ્યો છે. જે દિવસે ડોક્ટરે પુષ્પાને સારું નહિ થાય એવું કહ્યું તો હું આંસુઓમાં તૂટી

પડ્યો. પુષ્પાને જાણ કરવાની ન હતી ને રડવું ફાટવું જતું હતું. એ દિવસોમાં જનકે મને જિવાડ્યો છે; ને વિધિની વક્તા જુઓ કે એ જનક જડબાં ને ગળાનાં કેન્સરમાં સપડાયો. પાંચેક વર્ષ એ કેન્સરથી પીડાયો, પણ હિંમત ના હાર્યો. એકથી વધારે ઓપરેશનો થયાં. મુંબઈ આવનજાવન વધી. કેમોથેરાપી ચાલી. મોંઘા ને ભારે ઈન્જેક્શનોથી એ કોચાતો-સંકોચાતો ગયો ને પછી તો કોચાતો જ ગયો. સારા દેખાવાનો તેને શોખ હતો એટલે માથે વિગ પહેરતો, પછી થયું કે હવે રહેવાનું જ ઓછું છે તો છીએ તેવા જ દેખાઈએ ને એણે વિગને વિદાય કરી. કમજોર દેખાયો, પણ કમજોર હતો નહિ, મરવાનું નક્કી હતું, પણ મૃત્યુને ઠીક ઠીક દૂર ઠેલી શક્યો. એમાં એ વીર પુરવાર થયો.

થોડાક મહિનાઓ પર તેણે નગીનદાસ સંઘવીનો એક ટોક શો ગોઠવ્યો. સંચાલન જનક કરે. ચાલુ કાર્યક્રમે જ તે ઢળી પડ્યો. પલ્લ ગઈ. કંઈ જ નથી હવે એવું લાગ્યું. બબ્બે ડોક્ટરો કાર્યક્રમમાં હાજર. સાથે એક યોગા કે એવી સેવા કરનાર કોઈ મિત્ર પણ ખરો, તે આગળ આવ્યો ને જનકને પાછો આણ્યો. પછી તો હોસ્પિટલે ખસેડાયો ને ત્યાં બધું જ નોર્મલ. જનક મૃત્યુને ‘થુબ્બીસ’ કહીને પાછો આવ્યો. આવું તો બેત્રણ વખત થયું ને જનક મૃત્યુની જાળમાંથી છટકી આવ્યો. તો, જે પ્રવૃત્તિઓ તેણે ઉપાડી હતી તે તેણે મોતને ભોગે પણ ચાલુ રાખી. તે ‘ગુજરાતમિત્ર’માં કોલમ લખતો. છેલ્લી કોલમ તેણે આઈસીયુમાંથી લખી. અરે, જે દિવસે તે ગુજરી ગયો તે દિવસે પણ સાહિત્ય સંગમમાં કાર્યક્રમ હતો ને તેને આગલે દિવસે તે પ્રેસનોટ મોકલવાનું ચૂક્યો ન હતો. સાહિત્ય સંગમમાં તેનો જીવ હતો. તેણે સાહિત્ય સંગમને પોતાને ખર્ચે ને જોખમે ધમધમતું રાખ્યું. કોઈ પ્રકાશક કે સર્જક આ ન કરી શકે. એમાં એકમાત્ર અપવાદ જનકનો જ કરવો પડે.

જનક આ કરી શક્યો, કારણ તે પોઝિટિવ થિન્કિંગનો માણસ હતો. તે નકાર સ્વીકારવા ટેવાયો જ ન હતો. મને એમાં હકીકતને નકારવાનું દેખાતું. હું ઘણી વાર ચિડાતો. એ શું વાતે વાતે પોઝિટિવ પોઝિટિવના મણકા ફેરવવાના ! હું તેની ગમ્મત કરતા કહેતો, ‘એ શું પોઝિટિવ પોઝિટિવ કર્યા કરે છે. પોઝિટિવ હોય તો તે સારી બાબત છે?’

એ હસ્યો, બોલ્યો, ‘રવીન્દ્ર, હું પોઝિટિવ થિન્કિંગ ન કરું ને તો મરી જાઉં !’

એ સાચો હતો. જે રોગમાં એ સપડાયો તેમાં એ હકારાત્મક ન હોત તો નિરાશા ને આઘાતથી જ વહેલો મરી ગયો હોત. એ હસતો-હસાવતો ગયો. દુઃખ જીરવતો ગયો ને સિદ્ધ કરતો ગયો કે તે ખોટું જીવ્યો ન હતો. તેની જિંદગી જોઈને કોઈ પણ કહેશે : જીના ઈસીકા નામ હૈ...

□

પ્રાસંગિક

કેન્દ્રબિન્દુ વગરના વર્તુળનું સૌંદર્ય દર્શાવતા અનેકએક...

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

[‘અનેકએક’ : લેખક : કમલ વોરા, પ્રકાશક : શ્રિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, એ-૪૦૩, પારસનાથ, સુધા પાર્ક, શાંતિ પથ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭, ૨૦૧૨ પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃષ્ઠસંખ્યા : ૧૭૪, કિંમત : રૂ. ૨૦૦/-, આવરણ છબીઓ : અતુલ ડોડિયા, મુદ્રણસજ્જા : નૌશિલ મહેતા]

પ્રતિષ્ઠિત ‘એતદ્’ સામયિકના સમ્પાદક કવિશ્રી કમલ વોરાનો આ કાવ્યસંગ્રહ ‘અનેકએક’ સૌંદર્યની પુખ્ત દૃષ્ટિથી સંતુષ્ટ છે : ‘કોરા કાગળથી હળવું/પારદર્શક/પવિત્ર/સાચું/સુંદર.../કશું નથી.’

સંચયનું નામાંકન ‘અનેકએક’ વાંચતાં ગ્રન્થ કોઈ ચિંતન-દર્શનનો લાગે. પ્રશ્ન થાય અનેક શું ? એક શું ? અનેક એક હોઈ શકે ? એક અનેક કેવી રીતે હોય ? અહીં તો અનેકએક અદ્વૈત થઈ ઉપસ્થિત છે. વેદોપનિષદમાં જાણે બ્રહ્મવચન છે; એકોહમ્ બહુસ્યામ્-એકમાંથી અનેક થાઉં. અહીં અનેકમાંથી એક થાઉં એમ કલ્પી શકાય, છતાં અનેકએક સંપૂર્ણ છે, કાવ્ય રૂપે.

પુસ્તકના અનુક્રમમાં અનેકને ખાતે પાંચ ખંડ અને એકને એક ખંડ ફાળવેલ છે. અનેકના પાંચ ખંડના પ્રારમ્ભે સૂત્રોક્તિ છે :

(૧) અનેકએક

હોય છે

(૨) બે

ક કિલ્લાનો

ક કવિતાનો

ક કક્કાનો

ઊખડી રહ્યો છે કાગળ પરથી

(૩) ત્રણ

ક્ષણમાં ભાંગી જશે

જળ-પવનની આ યુતિ

પડછેના અબ્ધિમાં જળ
પવન વાયુમંડળમાં
વહી જશે
ઝીણેરા સ્ફોટ થશે નહિ થાય
શમી જશે

(૪) ચાર

કદાવર કાળમીઠ ખડક પર બેઠું પતંગિયું
પાંખો
સંકોરતું
સરી
જાય
હળવે.. હળવે...
ખડક ઊંચકાય
ઊડઊડ થાય

(૫) પાંચ

હુંય મારાં બોર લઈ આવ્યો છું ને
ચાખી ચાખી
એકેક બોર અલગ કરતો જતો
બેઠો છું બજારમાં
ચૂપચાપ

‘અનેક’ના પાંચ ખંડમાં કર્તાની નિર્મલ શબરીભાવના અંતે પ્રગટ થઈ છે. મિષ્ટ બોર લઈ બજારમાં આવ્યા છતાં બૂમો પાડ્યા વિના કવિ ચૂપચાપ બેઠા છે તે શુદ્ધ અંતર્મુખપણું છતું કરે છે.

હવે ‘એક’નો ખંડ તો એક જ હોય ને ! એમાં કવિની સર્જનપ્રક્રિયાની ચમત્કૃતિ ઝબકી છે :

પ્રગાઢ અંધકારમાં
એક ઝબકાર થાય
વિલાય
થાય વિલાય
આટલું જ
બસ આટલું જ.

અવગાઢ તમસૂમાં કેવળ એક ઝબકાર - સ્ફુલ્લિંગ સમો - થઈ જાય અને પાછો વિલય પણ થાય ત્યાં ત્રીજા નેત્રની સહજ પ્રેરણાનું ઈંગિત છે; જેની તીવ્ર ગતિ, થવામાં અને વિલય પામવામાં પરિણતિ પામે છે.

અનેકના પાંચ ખંડોમાં કોરા કાગળથી આરમ્ભી કલમની શબ્દસૃષ્ટિ પ્રથમ ખંડમાં, બીજામાં પથ્થર, ખડક, કિલ્લો; ત્રીજામાં વિવર્તની જળલીલા; ચોથામાં ક્ષણો ભેગા થોડા ઘડિયાળપ્રશ્નો, પાંચમામાં બજારમાંનું કાળુંધોળું કૃતિબદ્ધ થયું છે.

જ્યારે એકના એક ખંડમાં, ફળથી માંડી પતંગિયા પાછળ દોડતો છોકરો ઝિલાયો છે. ટૂંકમાં, યુનિટી ઈન ડાઈવર્સિટી અથવા યુનિટી ઓફ ડાઈવર્સિટીનો સંગ્રહ એક ઉદાહરણ છે. રચનાબંધમાં ક્યાંય પ્રતીક-કલ્પનબાજીનો દેખાડો નથી, રાજેન્દ્ર શાહની તરાહમાં તત્સમ્ કે તળપદી ભાષાશૈલીનો સમ્યક્ વિનિયોગ, પ્રેમ-વિષયક રચનાની ગેરહાજરી, આત્મલક્ષી લયનું ગુંફન, હલકી હ્યુમરનો અભાવ, સામગ્રી પ્રત્યેનો સૌમ્ય ગંભીર અભિગમ વિશિષ્ટ છે.

નર્મદની જેમ ‘કલમને ખોળે છઉં’ લખી ૭મી રચનામાં ગગનવ્યાપક છલ્લાંગ માણીએ :

કલમ ઝબકોળું ને
આકાશ ઊઘડે
છંટકારું કે વેરાય તારા-નક્ષત્રો
અણીમાંથી ટપકે પૃથ્વી
લસરકે પ્રગટે અગ્નિ
વળાંકે જળ.. (પૃ.૩૧)

કર્તાનો જળ સાથે, કોણ જાણે કેમ ચુસ્ત નાતો છે. ‘જળાક્ષરો’ બાદ ત્રીજા ખંડમાં જળપથ્થરથી જળલીલાની બુદ્ધબુદ્ધયાત્રા સમુદ્ર સાથે ભાવકને ઓળઘોળ તરબોળ કરે છે :

સમુદ્ર
બુદ્ધબુદ્ધ બોલીઓ બોલે
પવન ચૂમે
આકાશ જુએ
છીપ વીણે
રેતી શ્વસે
સમુદ્ર બોલે સમુદ્ર સાંભળે. (પૃ.૬૭)

આ વિભાગમાં ધ્યાનાર્હ કૃતિ ‘વિવર્ત’ની પદાવલિ આસ્વાદ્ય છે : સ્યાહીસિક્ત કલમ/સરે/પીંછું/દર્પણમાં/કાળા ગુલાબ પર/પતંગિયાનાં બિંબ/વહી જાય.. (પૃ.૫૭)

જપાનશૈલીનું વોટરકલર પેઈન્ટિંગ કમલની કલમે કવિતાપ્રકારમાં અવતર્યું છે.

ખંડ બેમાં પથ્થર-ખડક વચ્ચેથી પસાર થઈ, મનપસંદ રચના ‘કિલ્લો’ કવિદષ્ટિથી નીરખીએ :

કિલ્લો છે કિલ્લો નથી

.....

બુરજોના ઊડી ગયા છે ઉ

કાંગરા પરથી ગબડી પડ્યાં છે અનુસ્વાર

ભીંતોમાં ઠેરઠેર ગાબડાં ભંગાણ

ડોકાબારીઓના તરડાઈ તૂટી ગયા છે કાનોમાતર

જોડાક્ષરો વચ્ચેથી

જડબેસલાક પથ્થરો ખસી ગયા છે. (પૃ.૪૬)

મૂળાક્ષરોને કિલ્લાની બિસ્માર, ક્ષયિષ્ણુ હાલતથી સાંકળી કાવ્ય રચવાનો ઉપક્રમ આર્દ્ર છે.

ચોથો ખંડ ચાર (૪) ‘ક્ષણો’ કાવ્ય, સમય-સ્થળના આયામોને પામી ‘વર્તુળ’ને વ્યાખ્યાયિત કરે છે :

વર્તુળ વગરનું કેન્દ્ર એક અમથું ટપકું

રઘવાયું નિરાકાર

કેન્દ્રબિંદુ વગરનું વર્તુળ

અમસ્તો

અન્-અર્થ

ચક્રાવો

શૂન્યાકારનો (પૃ.૧૧૦)

ટપકુંને ‘રઘવાયુ’ નિરાકાર કહી, કેન્દ્રબિંદુ વિહોણા વર્તુળને નિહિલિસ્ત શૂન્ય સાથે સંકલિત કરતી નજર, કર્તાની આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસાના સંદર્ભે નિરીક્ષાપાત્ર છે. પૂરા સંગ્રહમાં ‘થોડા ઘડિયાળપ્રશ્નો’ તેમજ ‘સદ્ગત પિતા માટે’ બે રચના - કર્તાના ગહન તાત્ત્વિક એબ્સ્ટ્રેક્ટ નિરીક્ષણોમાંથી બહાર કાઢી ધરાતલના વાસ્તવ પર - સફળ રીતે લાવી શકી છે. ઘડિયાળપ્રશ્નોમાં બાપ, દીકરો નવી ઘડિયાળ ભેટ ધરે છે ત્યારે મનોમન લાઈફ-લોન્ગ શબ્દસંબંધે બોલી ઊઠે છે : ‘મારી, તારી કે ઘડિયાળની/કોની લાઈફ ?’ (પૃ.૧૨૪). સદ્ગત પિતા માટે કૃતિ કવિપુત્ર માટે પિતાની મરણક્ષણે તો ‘અવાક’ થઈ સ્તબ્ધ ઊભા રહેવાની ઘડી બની જાય છે, પરંતુ પછીથી પુત્રના ચહેરાની એકએક રેખા સદ્ગત પિતાના ચહેરા સાથે તાદાત્મ્ય સાધી લે છે.

કૃતિનો અંત હૃદયસ્પર્શી છે :

સાંજની સૂન વેળાએ

યુવા પુત્રના

માથામાં હાથ ફેરવતો

દાદાજીની વારતા માંડું છું (પૃ.૧૬૨)

બહુસંખ્ય રચનાઓ અનેકાનેક છે. અહીં તો થોડાંક ચાખેલાં બોર રમતાં મેલ્યાં છે. નિત્યમિત્ર સર્જક લા.દા. (લાભશંકર ઠાકર) કોરા કાગળમાં બૂમ પાડી આવ્યા હતા જ્યારે ધીર કવિશ્રી કમલ વોરા કોરા કાગળને ‘પવિત્ર સુંદર’ એકરૂપ રચી લાવી શક્યા છે. અભિનંદનમ્.....

□

ગુજરાતી નિબંધોનો જુદો વળાંક ‘નર્મદ ચંદ્રક’થી નવાજાયો

■ હસિત મહેતા ■

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ કહે છે કે અહીં સુધારકવાદીઓ સુધારો અને કુધારોની ભાંજગડમાં રહ્યા. પંડિતોએ સાક્ષરત્વની આદર્શ ભૂમિકા હાથ ન પહોંચે એટલે ઊંચે ચઢાવી દીધી, પણ મોહનદાસ મહાત્માએ આવીને સાહિત્યમાં ગામડું અને કોશિયા માટેનું સાહિત્યવાળી વાતો જગવીને પહેલી વાર આપણને મેઘાણી, ઉમાશંકર કે પન્નાલાલ આદિમાં સાચુકલા ગ્રામપરીવેશનો પરિચય કરાવ્યો, પણ એની પછવાડે આવેલા સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ અને આધુનિક ગાળાએ વળી પાછું તળજીવનથી મોઢું ફેરવીને શુદ્ધતા તરફના આગ્રહો દાખવ્યા. તે એટલે સુધી કે રૂપરચનાને આગળ ધરીને એણે ધબકતા જીવનની ભૂમિકાને છેક જ ભૂંસવા માંડી. સદ્ગતસીબે ઈ.સ.૧૯૮૦ આસપાસ શરૂ થયેલા અનુઆધુનિકગાળાઓ રચનાવિધાનને સાથે રાખીને પોતાનાં મૂળિયાંની જરૂરિયાતને પોંખવાનો પ્રયોગ આદર્યો. પરિણામે અત્યાર સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ગ્રામીણ સમસ્યા કે ગ્રામસમાજ ચીતરાતો હતો તે હવે બદલાતી જતી આંતરૂચેતનાને, એટલે કે નોખી ગ્રામચેતનાને સૂક્ષ્મતાથી આલેખવા માંડ્યો. આવા જે કેટલાક મહત્વના માઈલસ્ટોન્સ આપણા સાહિત્યને મળ્યા છે, તેમાંનો એક નોંધનીય પડાવ, હમણાં જ સુરતે ‘નર્મદચંદ્રક’થી નવાજેલા આપણા પ્રમુખ નિબંધકાર મણિલાલ હ. પટેલના નિબંધોમાં છે.

આ મણિલાલ હ. પટેલ એટલે શહેરથી દુઝાયેલો, પ્રિયજનોથી દુઝાયેલો, ગામ-વતન માટે નોસ્ટેલ્જિયા અનુભવતો, નિરુદ્ધે ભમતો, ટાંકણું અને હથોડી લઈને સતત પોતે પોતાને ઘડતો, લશ્કરી શિસ્તથી જીવનવ્યવસ્થાઓ ગોઠવતો, અધ્યાપનથી અવિરત સંકોરાતો, ભાવ અને ભાષાના સાયુજ્યથી સર્જનોને નૂતન આલેખ આપતો, ગામડાં અને શહેર વચ્ચેના દ્વિમુખી સંઘર્ષને સહેતો, ભાવ-સંકડામણોમાંથી મોકો મળતાં નદી-ડુંગર-સીમ-વગડાને વ્હાલા કરતો, બાવન ગામ પાટીદાર સમાજની કડવી વાસ્તવિકતાઓને કળાના વાસ્તવમાં બદલવાની સર્જનક્રિયાને પોષતો, છાપાં વેચી - મજૂરી કરી - ટી.બી.ને સહન કરીનેય લેખક-અધ્યાપક થવાનો સંકલ્પ કરતો.. ટૂંકમાં પોતાના જ દિવેલથી પોતાના દીવાને સતત પ્રજ્વલિત રાખવા મથતો ગ્રામચેતનાનો નોખો-અનોખો સર્જક.

આ પોસ્ટ-મોડર્ન સર્જક પોતાના નિબંધોમાં ગ્રામચેતના, દલિતચેતના, નારીચેતના, પ્રકૃતિ આદિના મિશ્રણથી ઊભી થતી નવી યુગચેતનાને રૂપાયનની ભૂમિકાએથી આલેખે છે. કારણ કે તેઓ આઝાદી પછીના ચાર દાયકે બદલાયેલા તળપદને નવા યુગના અજવાળે જોઈ શકે છે. એ દષ્ટિ સાથે પોતાના તળમાં - મૂળમાં પાછા જવાનો મંત્ર એમણે ઘણે મોટેથી ઉચ્ચાર્યો છે. અરણ્યવિચ્છેદન અને ગ્રામનિર્વસન પછી નગરસંસ્કૃતિએ માણસને જે રીતે વ્હેર્યો અને વહેંચ્યો છે, એની વાત તેમના નિબંધોમાં લાંબાપટે આવે છે. અગાઉના દાયકાઓના પ્રમાણમાં આ સચ્ચાઈનો સામનો અનુઆધુનિકગાળાના સાહિત્ય માટે મોટો પડકાર હતો. મણિલાલના નિબંધો આ પડકારને ઝીલે છે, તેનો આધાર એમના જ કેટલાંક આત્મનિવેદનોમાંથી મળી રહે તેમ છે, જેમાં તેમની ગ્રામચેતનાનાં પ્રમુખ પરિબળોનો સંકેત છે. જરા જુઓ,

‘બા-વિનાનું બાળપણ અને અભાવગ્રસ્ત ઘરનાં વાતાવરણે મને વિપદાઓમાંથી માર્ગ કરવાની શક્તિ આપી છે.’

*
‘વિપતવેળાઓએ મને સહેતાં સહેતાંય વહેતા રહેવાનું બળ આપ્યું છે.’

*
‘થોર પર અદૃશ્ય ઝડપથી ચઢતી વેલની જેમ હુંય કાંટા-કાંકરા વચ્ચે મારગ કરતો રહ્યો છું.’

*
‘નમાયા જીવને કુદરત ગમતી, સીમવગડો વહાલાં લાગતાં, આ જીવ ઝાડવાને છાંયડે જઈને ઠરતો.’

*
‘લય પહેલાંની વિભ્રાંતિએ મને લશ્કરી અનુશાસનથી કામ કરતાં રહેવાની ફરજ પાડી છે.’

*

‘અનુભવજન્ય ખ્યાલો અને વાસ્તવથી બંધાયેલા વિચારોને મેં કદી છોડ્યા નથી, સંઘર્ષોએ કદી મને છોડ્યો નથી.’

*
‘વેઠ્યા વિના તો વૃક્ષોય ક્યાં વિકસે છે. વેદના આપનાર પ્રકૃતિ હોય કે પ્રિયજન, પરિસ્થિતિ હોય કે નિયતિ છેવટે તો તે માંઘલાને ઘડે છે - માલામાલ કરી દે છે.’

*
‘લેખન અને વાચને ભેગાં મળીને માલીપા એક શાણો માણસ ઘડ્યો, અને એણે જ રોજની લહાયમાંથી લખવા તરફ પ્રેર્યો.’

*
આગળ કહ્યું તેમ, આ વિધાનો આપણને મણિલાલના સર્જકપિંડને બાંધનારાં પરિબળોનો, સર્જકચિત્તના વલોપાતોનો અને સર્જનકર્મમાં માંગ મુકાવતી પ્રયુક્તિઓનો સીધો જ નિર્દેશ આપે છે.

કેટલાંક સર્જકચિત્ત એવા હોય છે જે પગ વાળીને બેસી જ ન શકે. જાણે કે એને ચારે દિશામાં વિહરતાં જ રહેવું છે. મધમાખી અને પતંગિયામાં આ જ તો ફરક છે. મણિલાલ પણ આવા જ, પતંગિયા જેવા. આ રૂપથી તે રૂપ, આ સંવેદનથી પેલું સંવેદન, કવિતા યા વાર્તા, નવલ કે પછી નિબંધ.. એમની સર્જનાત્મકતા ચારેકોર ઘૂમી વળે, પણ એ બધાં વચ્ચે શિરમોર તો નિબંધકાર મણિલાલ જ. વતનના સીમવગડાને આર્કઠ પી જનાર મણિલાલ જ્યારે ઈડરના પથ્થરિયા પહાડોનું અને વનરાજીભર્યા સમીપવર્તી વીરેશ્વર સારણેશ્વરના જંગલોનું પાન કરે છે ત્યારે તેમનામાં પહેલેથી રોપાયેલાં નિબંધકારનાં બીજ અંકુરિત થાય છે. છેક અગિયારમા ધોરણમાં તેમનો ‘વર્ષાઋતુની સાંજ’ નિબંધ વાંચીને તપાસનાર માસ્તરે જ્યારે એને શાળાના વર્ગ-વર્ગ વાંચવાનું ફરમાન કર્યું ત્યારે જ આ સફળ નિબંધકાર ઉપર ટકોરા પડી ચૂક્યા હતા. એ નિબંધને અંતે, મંદાકાન્તા છંદમાં, એ સમજણ અને એ ઉંમરે અદ્ભુત કહી શકાય તેવી બે પંક્તિઓ તેમને સ્ફુરી હતી.

રાતે પાછી બીજ ચમકતી ગાજતો મેઘ ઊંડો;

વર્ષા દેતી મધુર ગમતો સંદેશો આ જ રૂડો.

તેમના જીવનમાં ઘટેલી આ ઘટના આપણી ભાષાના એક ગણનાપાત્ર નિબંધકારની છડી પોકારતી આવે છે. પછી તો ઈ.સ. ૧૯૮૦ના વર્ષોમાં ઈડર કોલેજના વિદ્યાકીય પરિસરમાં આ પ્રતિભાને અભ્યાસનો લાભ મળે છે. કાલેલકર, સુરેશ જોશી, સ્વામી આનંદથી માંડીને હજારીપ્રસાદ દિવેદી, નિર્મલ વર્મા અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નિબંધસૃષ્ટિ તેઓ ગટગટાવી જાય છે. આમ તો એ સમયે મણિલાલ કવિ તરીકે જાણીતા થવા માંડ્યા હતા. એમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ‘કંકાવટી’માં છપાતાં હતાં. એક વખત તેના સંપાદક રતિલાલ ‘અનિલ’એ લખી મોકલેલું કે પ્રકૃતિકાવ્યોની જેમ થોડું પ્રકૃતિ ગદ્ય પણ લખાય તો મોકલજો. મણિલાલને આ ક્ષણ ફળી. બે-ત્રણ પરિચ્છેદમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય

લખાતું ગયું ને ‘કંકાવટી’માં છપાતુંય ગયું ! તેઓ જ્યારે ઉમાશંકરનું બામણા ગામ જોવા નીકળેલા ત્યારે તેમના મનમાં એ ગ્રામપ્રદેશ ઊથલપાથલ કરવા માંડ્યો, અને લખાવો નિબંધ ‘ઈડરથી બામણા’, ભોળાભાઈ પટેલે તેને ‘પરબ’માં છાપ્યો, અને શરૂ થયો નિબંધકાર મણિલાલનો લાંબી મજલનો પોતીકો નિબંધમાર્ગ, જેમાં લલિતનિબંધ, ચરિત્રનિબંધ, રેખાચિત્ર, પ્રવાસનિબંધ, વિચારકેન્દ્રી નિબંધ.. એવા એવા પડાવો આવતા ગયા, પણ એ બધા પડાવોની ભાગોળ તો ગ્રામચેતનાની સંવેદના જ હતી.

પ્રથમ નિબંધસંગ્રહ ‘અરણ્યોમાં આકાશ ઢોળાય છે’ (ઈ.સ.૧૯૮૫)ના નિવેદનમાં તેઓ લખે છે કે ‘પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ સાથે ગતિશીલ બનતી મારી સંવેદનાઓને નિબંધ વધુમાં વધુ તીવ્રતાથી અભિવ્યક્ત કરે છે. હું મને નિબંધમાં મળું છું. અહીં મને પ્રકૃતિ અને અલખ એકાકાર થઈને મળે છે.’

આ નિબંધકારમાં એક તળ જણ વસે છે, જે ગામડાના અંધાર અને પ્રકાશ, પહાડ અને ઢોળાવ, વૃક્ષો અને પંખીઓ, પરિમલ અને પુષ્પો વગેરેને પોતાની પંચેન્દ્રિયથી અનુભવીને છઠ્ઠી ઈન્દ્રિયથી નિબંધ રૂપે આકૃત કરે છે.

આગળ જતાં ‘કોઈ સાદ પાડે છે’ (ઈ.સ.૧૯૯૦) સંગ્રહમાં એ ઉત્કટ અરણ્યઆવેગ જરા ઠરે છે, ગદ્ય વધારે પરિપક્વ બને છે, વિચારમાં ચિંતન પણ ભળે છે, એટલે કે પોતાનાં નિરીક્ષણો હવે દર્શન સુધી વિસ્તરે છે. પરિણામે ઋતુઓ અને પ્રકૃતિ તરફના અનુરાગ ઉપરાંત ગ્રામપ્રદેશના ભીનાં ભીનાં સ્મરણો-સ્મૃતિઓની શૃંખલાઓ રચાવા માંડે છે. તેથી આ નિબંધોનું કેન્દ્ર ખસતું-ખસતું નવી ગ્રામચેતના તરફ વળે છે. આ એવી ગ્રામચેતના છે જે પોતે પણ કાળના પટમાંથી ખસેલી છે. અર્થાત્ તેઓ નવા સમયના ગામડાનું વિષાદી નિરૂપણ કરે છે. જે નિબંધકાર મણિલાલનો અને ઉચ્ચોચ પડાવ બને છે.

આપણા સાહિત્યએ મણિલાલ પૂર્વે પણ ગામડાને ખાસ્સું આલેખ્યું છે. પરંતુ મણિલાલની નૂતન ગ્રામચેતનામાં સર્જકચેતનાનું વૈયક્તિકરણ (individuation) છે અને રચનાને નવો આકાર આપવાનો ફોર્માલિસ્ટીક એપ્રોચ છે, જે ગાંધીયુગીન જીવનનિસ્ખતી પ્રવાહો અને આધુનિકયુગીન નર્યા-નકરા આકારઆગ્રહોથી અલગ હોવા છતાં, તે બંનેના યોગ્ય સાયુજ્યથી ઊભા થતાં પોસ્ટમોડર્ન રૂપ તરફ વળે છે. સૃષ્ટિને પોતાની સાંપ્રત દૃષ્ટિથી અનુભવવી અને આલેખવી, એ સબ્જેક્ટિવ (આત્મલક્ષી) અને ઓબ્જેક્ટિવ (વસ્તુલક્ષી) રમત મણિલાલના નિબંધોને અલગ પાડે છે. કારણ કે તેમના નિબંધોની ગ્રામસૃષ્ટિ વ્યક્તિગત ચેતનામાંથી, આત્મપ્રધાન દૃષ્ટિમાંથી આવે છે. જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ - એ સૂત્રના મર્મને પકડીએ તો જ આ નિબંધોમાં નૂતન વળાંકવાળી ગ્રામચેતનાના ફિનોમિનાને નિર્ભેળ રીતે ગ્રહી શકીએ. ટૂંકમાં, ગુજરાતી નિબંધોમાં આધુનિકતા પછીના ગામડાની તાસીરને રાવજી પટેલ કે રામચંદ્રનાં સોનેટોમાં જે નવી દિશા મળી હતી, એ દિશાએ મણિલાલની ગ્રામચેતનાએ પલાંઠી લગાવી છે. કારણ કે તેમની દરેક રચનાને જે આગવો-Local અવાજ મળ્યો છે, તે ન તો માત્ર ગ્રામીણ છે, ન તો સંપૂર્ણ શહેરી, ન તો પુનરાવર્તિત છે કે ન તો અજાણ્યો છે, તેનાં પાત્રો ભણેલા છે

અથવા અભણ હોવા છતાં જીવનરસથી છલોછલ છે. અહીં માત્ર ચાલી આવતું પરંપરાગત માળખું નથી, એટલે કે ગામડાની ચુસ્ત પ્રેમકથા, કુટુંબકથા કે સમાજકથા નથી અને પ્રયોગાત્મક વલણોનો અતિરેક પણ નથી. વળી અહીં એવું કશું નથી જે અત્યાર સુધીની ગુજરાતી રચનાઓમાં ન હોય, છતાં મણિલાલની ગ્રામ્ય ચેતનામાં નવી જ ભાત અનુભવાય છે. કારણ કે તેઓ માત્ર સમસ્યાઓ કે ઘટનાઓને નહીં, પરંતુ નવા સમયની સંવેદના અને આંતરવ્યથાને, જીવનની પીડાઓ-ચાતનાઓ-ઉપેક્ષાઓને, એટલે કે આ બધું મળીને બનતી સાંપ્રત ચેતનાને પોતાના સર્જનનો વિષય બનાવે છે, આ માટે ‘ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો’નું એક ઉદાહરણ જોઈએ :

“સૂરજના તડકામાં સોના જેવું ને ચાંદની રાતમાં રૂપા સરખું હતું મારું ગામ ! સોનારૂપાની બંગડીઓ જેવું રણક્યા કરતું ગામ. પણ મહીમાતાના પૂરે નંદવી નાંખ્યું છે એને.. પડાળવાળા, નળિયાંછાયાં ઘર અને મોકળાશવાળાં ફળિયાં, એ ચોરો ને પાદર, સીમ અને વ્હાલાં ઝાડવાં, ચઢવા બોલાવતો ડુંગર ને રમવા બોલાવતી ટેકરીઓ, નાહવા નિમંત્રણ દેતી મહીમાતા ને રોટલાં માટે બરકતી બહેન - બસ, મને બીજી કશી વશ જોઈતી નથી ! હે આથમવા જતી વીસમી સદી ! મને આપી શકો તો મારું ગામ હતું એવું અસલ ગામ પાછું આપતી જા !! બીજું હું કાંઈ ન માંગું...”

ઉમાશંકર કે પન્નાલાલનું ગામડું એ મણિલાલના સમયનું ગામડું રહ્યું નથી. એ તો આધુનિકતા પછીનું ગામડું છે. આથમવા જતી વીસમી સદી પાસે તેઓ માંગે છે પોતાનું અસલ ગામ, પણ આજે એ ગામડામાં સડક આવી, વીજળી આવી, શિક્ષણ આવ્યું, બાઈક આવ્યાં, તળાવો પુરાયા. સીમની શાંતિ નંદવાઈ. લીમડાઓ બાંડા થયા. પાદરને બસસ્ટેન્ડ ગળી ગયા. નેળિયાંને કાળી નાગ-શી સડકો ભરખી ગઈ. નવી પેઢીનું નૂર નગરસંસ્કૃતિ તરફ વળ્યું. પરિણામે પ્રકૃતિથી તૂટતો જતો ગ્રામજન ભૌતિક પ્રગતિના છંદે ચઢ્યો. ગામડામાં શિક્ષણ વધ્યું, પણ ‘ખરી કેળવણી’નો પનો તો ટૂંકો જ રહ્યો. પૈસો અને સગવડો વધ્યાં, પણ મનની મોકળાશ ઘટવા માંડી. ભૌતિક ઝાકમઝોળે માનવતાવાદી અભિગમને કુંઠિત કર્યો. આથી માણસનાં હૃદય અને બુદ્ધિ બદલાયાં. આ બદલાયેલા સમય-સ્થિતિની ચેતના પણ બદલાયેલી હોય તે સ્વાભાવિક છે. આવો, બદલાતો અને બદલાઈ ચૂકેલો ચહેરો મણિલાલના નિબંધોમાં તારસ્તરે ચિતરાયો છે. એટલે જ કહેવું પડે કે પન્નાલાલ યા પેટલીકરનાં ગામડાં કરતાં મણિલાલનું ગામડું એની સાંપ્રતતાને કારણે ઘણી રીતે છેટું-જુદું કે નવું રહ્યું છે. ગુજરાતી નિબંધમાં આ નવ્ય ગ્રામચેતનાના પ્રમુખ પરહરી તે મણિલાલ હ. પટેલ. મણિલાલના નિબંધોનું પિયર અને મોસાળ આ નવી ઊભી થતી ગ્રામચેતના છે.

વિનેશ અંતાણીએ નોંધ્યું છે કે ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવી જ ભાત પાડતા ગ્રામજીવન કે ગ્રામચેતના વિશેના નિબંધોનું સર્જન મણિલાલ માટે સ્વાભાવિક જ નહોતું, અનિવાર્ય પણ હતું. ગ્રામજીવનના નિબંધોનું સર્જન કરવું એમના માટે શ્વાસોશ્વાસ લેવા જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે.’ ગામડું અને તેની સાથે સંકળાયેલું બધું જ પેલા સર્જક અને વ્યક્તિ મણિલાલ માટે માત્ર વીતી ગયેલો ભૂતકાળ નથી, એ એમના ચિત્તમાં સચવાઈ

રહેલો જીવતોજાગતો વર્તમાન છે. જે ઉચ્છેદાઈ ગયું છે, જે લગભગ ભૂંસાઈ ગયું છે, એ બધું જ એમની ચેતનામાં રસાઈ ગયું છે. આવું જ ભાવ-સંવેદન ‘વનાંચલ’ને અંતે જ્યંત પાઠકે પણ લખ્યું છે. જુઓ....

**અહીં હું જન્મ્યો’તો વનની વચમાં તે વન નથી;
નથી એ માટીનું ઘર, નિજલઘાં તે જન નથી;
અજાણ્યાં તાકી રહે વદન મુજને સૌ સદનમાં;
વળું પાછો મારે વનધર હું મારા જ મનમાં !**

હવે, મણિલાલના ‘ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો’માં મુકાયેલા ‘ઘર’ નિબંધનો અંત જુઓ:

“ઢળતી સાંજે માઈલો દૂરથી જોઉં છું મારું ઘર - સ્મૃતિના પ્રદેશમાં ! ત્યાં તો માત્ર ખંડેરો રહ્યાં છે - ઊંટોની ખાંધો જેવાં...બાણુંમાં ઘર છોડ્યું પછી એ નથી રહ્યું. હવે એનાં ખંધેડિયાં જોવાની હિંમત નથી એટલે નથી જતો વતનમાં.”

જાણે કે જ્યંત પાઠક અને મણિલાલ એક જ સંવેદનને પાઠકેરે ન વાગોળતાં હોય ? લેખકનાં મીઠાં સ્મરણો અને સાંપ્રતની કડવી સ્થિતિ વચ્ચેના દ્વંદ્વ પછવાડે લેખકનું ગામ-ખેતર સાથેનું દ્વેષ હતું, તે તૂટી ગયું હોવાની વેદના છે. સર્જકનું સંવેદનશીલ મન આવા વિચ્છેદમાંથી અનુસંધાન શોધવા મથે છે ખરું, પરંતુ જેનાથી તેઓ ઉચ્છેદાઈ ચૂક્યા છે, તે વિશેનો વિષાદ ઘેરો ને ઘેરો બનતો જાય છે. ‘ગામ છેટું પડી ગયું છે’ નિબંધમાં આ વિષાદ તીવ્રપણે પ્રગટે છે :

“ક્ષણ વાર માટે થાય છે કે અરે ! હું અહીં ક્યાં આવી ચડ્યો ? આ પરાયો દેશ, આ બીજો મુલક; અહીં હું જન્મ્યો નહોતો ! હું જે શેરી - ફળિયામાં રમ્યો હતો તે આ નથી ! અહીં મારું અસલ ઘર નથી, મૂળ ગામ નથી; પેલા વ્હાલસોયાં - લડતાં તોય ગમતાં સ્વજનો અહીં ક્યાં છે ? પેલાં ઝાડવાં, પેલો કૂવો, પેલી સીમ, એ નદી, એ તળાવ અને સીમવગડો તથા નિત્ય બોલાવતો ડુંગર ક્યાં છે ? પેલી ઋતુઓ એમનાં વચ્ચે ફરફરાવતી આવતી અને તમને ન્યાલ કરી દેતી હતી તે હવે અહીં નથી જ નથી !. તમને અચાનક થાય છે કે તમે તમને પોતાને જ મળી શક્યા નથી.”

ધીરેન્દ્ર મહેતાએ લખ્યું હતું કે ‘લેખક આ ચિત્રોના માત્ર આલેખક જ નથી, પરંતુ ચિત્રોમાં એક અંગ તરીકે ઊભા છે, પરંતુ બદલાતાં સમય અને સ્થિતિએ લેખકને, તેમના અસ્સલ તળ કૃષિજીવનને અને એ બધાં વચ્ચે ધબકતી સંવેદનાને હડસેલી દીધી છે, ભૂંસી નાંખી છે.’ ભૂંસાઈ રહેલાં એ ગ્રામચિત્રો, ગ્રામસંસ્કૃતિ માટેની પીડા ઠરીને જે સંવેદનાનું રૂપ પામી છે, તેની જ નિપજ આ નિબંધો બને છે. ગામનો ચોતરો હોય કે નેળિયું, કેડીઓ હોય કે ખેતરો, પાદર હોય કે ખળું, ભૂતડાકલાં કે મેળાઓ, લગ્નો કે ગાળો, ફળો-વૃક્ષો કે પશુ-પંખીઓ આ બધાંની ઝીણી-ઝીણી વિગતો-રજેરજ માહિતી ભાવાત્મક સંવેદનામાં કાલવીને તેઓ નિબંધરચનાનો પિંડ બાંધે છે. તેથીજસ્તો જ્યંત પાઠકે લખ્યું છે કે ‘કૃષિજીવન સાથે ઓતપ્રોત એવા લેખકને એ ક્ષેત્રની ઝીણી જાણકારી હોય એ તો સમજાય એવું છે, પણ એમાં ખાસ નોંધપાત્ર ને આસ્વાદ્ય વસ્તુ તો એ છે કે

આવી ઓતપ્રોતતાને લીધે પ્રગટતી એમની આત્મીયતા, સંડોવણી, નિસબત એમને સર્જનની પ્રેરણા આપે છે ને એમની પાસે કલાકૃતિ પ્રગટાવે છે.’

મણિલાલના ‘ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો’ (ઈ.સ. ૨૦૦૦)ના નિબંધોમાં ગ્રામચેતનાનું જે નોખાપણું છે તે આ છે. તેઓ ગ્રામજીવનને કે એના ઝીણા ઝીણા અંશને વર્તમાન જિવાતા જીવનની સમાંતરે જુએ છે, પારખે છે અને તેને વિદગ્ધતાથી આલેખે છે. આપણે ત્યાં સુરેશ જોશીના નિબંધોમાં આ વાસ્તવનું, વતન-પ્રકૃતિ-પંખીજગત-ઘાસ-તડકો-વૃક્ષો વગેરેનું કલ્પનપ્રધાન નિરૂપણ થયું. જ્યંત પાઠકમાં આ જ સંવેદના વાસ્તવપ્રધાન બને છે. જ્યારે મણિલાલની ગ્રામચેતનામાં કલ્પન અને વાસ્તવનું મિશ્રણ છે. અહીં ગામનું, સ્થળનું, વૃક્ષનું જે વર્ણન છે તે નિજી નિસબતથી, નિજી સંવેદનાથી, ઝીણી-ઝીણી વિગતો સાથે, માનવીય સંદર્ભો સાથે, તેની સાથે જોડાયેલા લગાવ-ઝુરાપા-સ્મરણ અને પરંપરાઓ સાથે છે. લેખક ગ્રામસૃષ્ટિનાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્થળવિશેષણોને ભાવાત્મક સંવેદનોમાં કાલવીને આખેઆખી મનુષ્યચેતના પ્રગટાવે છે. જેનું એક સચોટ ઉદાહરણ છે તેમનો ‘પડસાળ’ નિબંધ. અહીં તેઓ માત્ર વિગતપ્રચિતતાએ અટકતા નથી, પણ એ જ પડસાળમાં સગાઈ કરેલી વાગ્દત્તાને પીરસવા નીકળેલા છોકરાની લાગણીઓ અને છોકરીની શરમથી કોકડું વળી જતી સ્મૃતિછબીઓ પણ અંકાઈ છે. આ રીતે મણિલાલના ગ્રામનિબંધોમાં વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ભાવસૃષ્ટિમાં રૂપાંતર પામે છે. જેમ કોઈપણ ચિત્રનું સૌંદર્ય એના કેનવાસમાં પથરાયેલા છાયા-પ્રકાશથી રચાતા contrast વડે નિખાર પામે છે, તેમ આ ‘ભૂંસાતા ગ્રામચિત્રો’ના નિબંધો પણ ગ્રામસંસ્કારોની સજીવતા અને નગરસભ્યતાની કૃતકતા, અતીતનો રોમાંચ અને વર્તમાનની રિક્તતા જેવા ભાવસંવેદનોના વિરોધ (contrast)નું સૌંદર્ય ધરાવે છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૭ પછી મણિલાલ ઈડરના વનો-પહાડો છોડીને તરુનગરી વિદ્યાનગરમાં સ્થાયી થાય છે ત્યારે તેમની સોબત વૃક્ષો સાથે જામે છે. વૃક્ષોને મળતા રહીને એના રૂપને ઋતુએ ઋતુએ ઓળખવાની આરત એમની પાસે ‘વૃક્ષાલોક’ (ઈ.સ. ૧૯૮૭)ના નિબંધો લખાવે છે. પ્રકૃતિ ઉપર થયેલાં યંત્રસંસ્કૃતિના આક્રમણથી વ્યથિત સર્જકનું ચિત્ત ‘વૃક્ષો જ મારાં સાચાં સ્વજનો’ પોકારી ઊઠે છે. તરુરાગની છેડેલી સરગમ જીવનનાં નકરોં સત્યોની મોઢામોઢ થાય છે. અહીં જે ઋતુઓ, વૃક્ષો, નદી, તળાવ, વરસાદનું આલેખન છે તેમાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય કલ્પનો-દૃશ્યાવલીઓની સુંદરતા ભળે છે. ‘ચાલ વૃક્ષને મળવા જઈએ’ (૨૦૦૨), ‘કોઈ સાદ પાડે છે’ (૧૯૮૦), ‘આડા ડુંગર ઊભી વાટ’ (૨૦૦૬) જેવા સંગ્રહોમાં પણ પ્રકૃતિ-વતન-સ્વજન માટેનો અનુરાગ, ઝુરાપો કે વેદનામંડિત સ્મરણો જ લેખ વાગોળતાં રહ્યાં છે. જોકે આગળ જતાં તેમાં ચિંતન પણ ભળવા માંડે છે. ચરિત્રાત્મક નિબંધસંગ્રહ ‘માટીનાં મનેખ’ (ઈ.સ. ૧૯૮૮)માં તો મોટાભાગના નિબંધોનો અંત કોઈ ને કોઈ ચિંતનવાક્યથી થાય છે. મણિલાલના સંવેદનનું, શૈલીનું અને માણેલાં સૌંદર્યનું આવર્તન આ નિબંધોમાં પણ પોતીકી તાજપ જાળવી રાખે છે, અને આ નિબંધકાર પોતાના બીજા પડાવને વિસ્તારતા જાય છે.

વિશ્રંભકથા માંડનારને અતીતના આલેખનનો અનેરો આનંદ તો હોય જ છે,

પણ એની સાથેની પીડા અને કસોટી પણ એટલી જ પડકારજનક હોય છે. ૧૯૭૩ની છઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરની રાતે મહીસાગરમાં આવેલા વિનાશક પૂરને કારણે મણિલાલનું ગામ ભાંગ્યું, ઘર પણ ઊઠ્યું, ફૂંકાડા મારતાં પૂરનાં પાણીએ કુટુંબીજનોના દસબાર ઘરો માટીમાં મેળવી દીધાં, જાણે કે એ સહુને માટીવટો જ મળી ગયો. વર્ષો પછી પણ મણિલાલના ઈડર-વિદ્યાનગરના સ્થાયી નિવાસ સમયે જૂના ઘરનું ફળિયું અને નવા ઘરની વસાહત વચ્ચે યુદ્ધ તો ચાલતું જ રહેલું. નિબંધકારે વેદનાને દેશવટાની જેમ ‘માટીવટો’ (ઈ.સ.૧૯૮૩)ના મોટા કેનવાસે ચિત્રિત કરી છે. તેઓ લખે છે કે “તૂટતા ગામની વેદના, લોકોનાં ખાટાં-ખોરાં થઈ ગયેલા મન મારાથી નો’તાં જીરવાતાં, ઊઠતા ઘરને અને તૂટતાં સ્વજનોને છોડીને હું નીકળી આવ્યો.. પણ સ્મૃતિઓ જાગી ચૂકી હતી.. લખવું મારે માટે અનિવાર્ય થઈ ગયું હતું.”

મણિલાલને સમયની સાથે બદલાતી જતી સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓની કડવી વાસ્તવિકતાઓ અકળાવે છે, આ અકળામણ તેમની પાસેથી અતીતરાગના નોખા-અનોખા નિબંધો સંપાડાવે છે. આમ તો ગુજરાતી નિબંધમાં અતીતરાગ કોઈ નવી વાત નથી, પણ મણિલાલના ‘માટીવટો’ તથા ‘મલકની માય’ (૨૦૦૨)ના નિબંધોનો ઝુરાપો ગામડાની અંગત સ્મૃતિમાંથી બહાર નીકળીને ભાવકના સંવેદનમાં ઓળઘોળ થઈ જાય છે. એટલે કે સર્જકનો ‘હું’ ભાવકના ‘હું’ સાથે જુગલબંધી રચે છે. આવું, ગ્રામચેતનાની સહોપસ્થિતિમાં થયેલું અતીતરાગનું આલેખન મણિલાલના નિબંધોમાં નવું પરિમાણ ઊભું કરે છે.

નિબંધ જેને માટે માત્ર એક સર્જન નથી રહ્યું, પણ નિબંધ પ્રકૃતિને કારણે નિબંધ જેનું પૂરેપૂરું વ્યક્તિત્વ બની રહે છે એ છે મણિલાલ હ. પટેલ. આવું બોલકું વિધાન એટલા માટે કરવું પડે છે કે છેક ૧૯૭૩-૭૪થી નિબંધોમાં ગ્રામચેતનાને ઉતારતા રહેલા આ સર્જક હમણાં, ૨૦૧૦માં પણ જે નિબંધો આપે છે, તેમાં વળી તળપદની એક જુદી અને તાજી ભૂમિકા રચાય છે. એ છે હમણાં જ ‘નર્મદ ચંદ્રક’થી નવાજાયેલો તેમનો સંગ્રહ ‘ધૂળમાં ઊડતો મેવાડ’ના નિબંધો. કાકાસાહેબ કાલેલકરથી આપણે ત્યાં લલિતનિબંધ અને પ્રવાસનિબંધનો સમન્વય કરતી રચનાઓ પ્રચલિત બની. એ પરંપરામાં મણિલાલના આ નિબંધો આલેખાયા છે. અહીં મુખ્ય દોર તો પ્રવાસનો છે, પણ પ્રવાસને નિમિત્તે મળે છે ગામડામાં જોવા મળતું વિધ-વિધ પંખીજગત અને ઋતુજગત, અને તે પણ ઉત્કટ ઈન્દ્રિયગોચર સંવેદનમાં ઝબોળાયેલું. અહીં જે દશ્ય-સંવેદનો છે તે અવનવા કલ્પનોથી મઢેલા છે. જુઓ....

‘ટોળાબંધ ઊંટો જેવી ટેકરીઓ’

‘ઊંટના રૂવાં જેવું ઘાસ’

‘કથ્થાઈ-આછારાતા ને પીળા રંગોની ઝાંપ’

‘ચણાનો લોટ પથરાયો હોય તેવો તડકો’

‘ઘસાઈ ગયેલાં ને કધોવણ પડી ગયેલાં પીતાંબર જેવો તડકો’ વગેરે વગેરે.

મણિલાલ જેવા પ્રકૃતિપ્રેમીની નજરમાંથી પરપ્રાંતનો તળપદેશ પણ છૂપો રહ્યો

નથી. નિબંધકાર મણિલાલનો આ ત્રીજો-નોખો પડાવ છે.

મણિલાલના નિબંધો જેટલા ગ્રામચેતનાથી ઓળઘોળ છે, તેટલા જ સામાજિક નિસ્ખતને મુખોમુખ પણ છે. શિક્ષણનું ક્ષેત્ર હોય કે ભાષા-સાહિત્યનું, તેઓ ‘મુખોમુખ’ (ઈ.સ.૧૯૮૮) અને ‘સર્જકનો સમાજલોક’ (ઈ.સ.૨૦૦૭) જેવા સંગ્રહોમાં બોલ અને બોલકાં થવાનો દોષ વ્હોરી લઈને પણ નિસ્ખતી વિચારોના સચોટ નિબંધો આપે છે. ‘વેળા વેળાની વાત’ (૨૦૦૪)માં લેખકે જીવનમાંથી વિદાય થતી જતી જૂની જણસોનો નાનકડો અને નમણો મેળાવડો માંડ્યો છે. ‘પાણિયારી’, ‘વાવકૂવા’, ‘વળગણી’, ‘કોસ’, ‘વાંસના ટોપલા’ જેવી ભાતીગળ મૂડીને સાહિત્ય, ધર્મ અને લોકરૂઢિના અનેક સંદર્ભો ટાંકીને જીવંત કરી છે. આ પ્રકારના, આંતરિક નિસ્ખતના ધક્કાથી લખાયેલા નિબંધોમાં આપણને પેલા રૂપરચના માટે જ જાગ્રત હોય તેવા સર્જકનો નહીં, પણ સ્વસ્થ સમાજરચના માટે ચિંતિત સંવેદનશીલ સર્જકનો ચહેરો, સમાજચેતનાની નોળવેલ સુંઘનારાઓમાંના એક અગ્રણી નિબંધકાર તરીકેનો ચહેરો મળે છે, જે મણિલાલના સમગ્ર નિબંધોના આલેખમાં જુદી દીશાનો પડાવ ચીધે છે.

કોઈ પણ સફળ નિબંધકાર જ્યારે નિબંધમાં ‘પોતાને’ વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે ભાવકના આંતરને પણ એમાં જોડી-ભેળવી દે છે. એના આંતરલોકમાં જેટલું વધારે સંચિત થયું હોય અને તેની આંતર અભિવ્યક્તિ જેટલી સર્જનાત્મક હોય તેટલી તેના સર્જનની સફળતા. નિબંધ એના સર્જકને અને ભાવકને, એકસાથે ભીતરમાં લઈ જતો હોવાથી એ કવિતાની જેમ આવે છે અને કવિતાની કક્ષાએ સ્પર્શે છે. માત્ર નિરીક્ષણ જ નહીં, પણ એ નિરીક્ષણને સર્જનની પીઠિકા સુધી લઈ જવાની ફરજ દરેક સફળ નિબંધકારને માથે વણાવવી હોય છે. આંખ સામેનું વસ્તુ-જગત, એનો આખો પરિવેશ, ભાવ અભાવના પ્રત્યાઘાતો... આ બધું પેલા નિબંધસર્જકના ચિત્તમાં સંચિત થાય, અને પછી એ સંચિત ધન નિજી રીતિએ અંકુરિત થાય ત્યારે જઈને વિશ્રંભકથાની સિદ્ધિ નોંધાય છે. જે મણિલાલના નિબંધોમાં મોજૂદ છે.

આમ તો મણિલાલ લખતા થયેલા નવમા ધોરણથી, પણ સર્જક તરીકે પોખાતા થયા ઈડરના-૧૯૭૫ પછીના વર્ષોથી. સામયિકોમાં એમનાં કાવ્યો-નિબંધો ધ્યાન ખેંચતાં ગયાં, સ્વીકારાતાં ગયાં, પણ ત્યારે તેઓ અનુઆધુનિકતાના આટલા મોટા પ્રવાહમાં પ્રથમ પગથિયે પ્રસ્થાપિત થશે તેવી અવધારણા નો’તી બંધાઈ. વિદ્યાનગરના શહેરી જીવનમાં આવી પડેલા મણિલાલને વન-વતનઝુરાપો અંદરથી ધક્કો માર્યા કરતો હતો, અને આધુનિકતાને નામે ચાલતી દુર્બોધતા, ભાષાનો નિરર્થક ખખડાટ, પ્રયુક્તિઓને માટે પોષતી કૃતકતા અને જીવનવિમુખતા તેમને બહારથી હસડેલા દેતી હતી. આ ખેંચતાણ વચ્ચે સર્જકપિંડે પોતાનો માર્ગ શોધ્યો. જે પોતાના માલ્દલાને માટે જીવનસમસ્તને માટે જરૂરી હતું તે - ‘કલા જીવન વિના અધૂરી જ નહીં, પણ અશક્ય છે’નો વિચાર પ્રગટાવે છે. એક તરફ ગ્રામચેતના અને પ્રકૃતિના વૈભવ તરફનું આકર્ષણ અને ઝુરાપો, બીજી તરફ શહેરી જીવનના અકળાવતાં જીવનરૂપો અને ત્રીજી તરફ સંસ્કૃતિ-સમાજ અને જીવનની બાદબાકી કરતાં આધુનિક વલણોની પરખાઈ ચૂકેલી, ને તેથી ખૂંચતી

મર્યાદા, આ ત્રણ ભૂમિકા જ્યાં એક થઈ ત્યાં પરિષ્કૃતિ વલણોના પ્રહરી તરીકેના સર્જક મણિલાલની નવી-નોંખી અને ચોથી ભૂમિકાએ માથું ઊંચક્યું. આમ જે સમયે આધુનિકતાવાદી સર્જનોનો દબદબો હતો, તે સમયના પ્રભાવમાં ખંચાયા વગર તળમાં પાછા જવાની - નિજ ધારાઓને ઓળખવાની - સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોને જાળવવાની - નૂતન જીવનવાદી દૃષ્ટિકોણને ચકાસવાની - યંત્રચેતનાથી પ્રભાવિત ગ્રામ, નારી, દલિતાદિ ચેતનાઓને તપાસવાની - આરણ્યકોની જીવનરીતિને - તેમની મૌખિક પરંપરાઓને સમજવા-સ્વીકારવાની મથામણોએ આપણા સાહિત્યમાં જે અનુઆધુનિક - પરિષ્કૃતિ વલણોનું આંદોલન જગવ્યું, તેના ગણ્યાગાંઠ્યા સુકાનીઓમાં મણિલાલ હ. પટેલનાં સર્જનોએ આગલી હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

યાદ રહે કે એક સફળ નિબંધકાર તરીકે, નવા કાળે ગ્રામચેતનાની નવી કેડીના સુકાની નિબંધકાર તરીકે મણિલાલને પોંખતી વખતે તેમની કેટલીક ક્ષતિઓ પણ ભૂલાય તેવી નથી. તેમના નિબંધો સામે અતિલેખન, સીમિત વિષયલેખન, આયાસીલેખન, પ્રભાવને નામે થયેલું અનુસરણીય લેખન અને અતિશય પુનરાવર્તનીયલેખની ફરિયાદો આંગળી મૂકી મૂકીને થઈ છે. તળજીવન, ગામડું, વૃક્ષ, નિસર્ગની માયા, વતનનો ઝુરાપો... આ બધી વાતો ગમે તેટલી ચોટદાર હોય, પરંતુ તેનું અતિલેખન, પુનરાવર્તન અને એકાંગી નિરીક્ષણ મૂળ વાત-પદાર્થની અસરકારકતા ગુમાવી દે એ સ્વાભાવિક છે. આ નિબંધોના વિષયો તો ઠીક, પણ તેની માંડણી કરવાની રીત, તેની ઓળખ આપતાં વિશેષણો, તેનો અનુભવ કરાવતાં ઉદાહરણો, આ બધું પુનરાવર્તનને કારણે ઘણી વાર આયાસી લાગ્યા વગર રહેતું નથી. પ્રકૃતિ, ગામડું અને વિરહ, આ ત્રણ વિષયો માટે રજૂ થતો લેખકનો એકનો એક પોઈન્ટ ઓફ વ્યૂ નિરસતાનો અનુભવ કરાવે છે. ઘણી વાર નિબંધોમાં રજૂ થતી માહિતી અને વિગતો કલવાઈને, લીલયા આવતી લાગતી નથી. આ વાત સાચી છે, પણ... એય યાદ રહે કે કોઈ પણ સર્જકની બધી જ રચનાઓ કાંઈ ઉત્તમ હોતી નથી. લાંબાપટે સર્જન કરતા સર્જકની કેટલીક રચનાઓ 'રિયાઝ' રૂપે પણ હોવાની, અને સર્જનને ગાળ્યા-ચાળ્યા-ઠરવા દીધા વિના જ રજૂ કરવાની અને અતિલેખન કરવાની ક્ષતિઓ પણ હોવાની. આ સંદર્ભે આદિલ મન્સૂરીએ કરેલી વાત ટાંકવા જેવી છે. તેમણે પોતાની લાંબી-લાંબી ગઝલોમાં શક્ય હોય તેટલા કાફિયાઓનો કસ કાઢતા 'ગઝલકાર' તરીકેના આક્ષેપ સામે, સમર્થ ગઝલકાર ફિરાક ગોરખપુરીના એક જવાબનો હવાલો આપતાં કહેલું કે 'લાંબાપટે લખીએ, તો જ એમાંથી એક-બે ઉત્તમ શેર મળે ને!' ચૌદથી વધુ નિબંધસંગ્રહોમાં ચારસોથી વધુ નિબંધો આપતા આ નિબંધકારનાં સર્જનોમાંથી જે કોઈ સર્જનાત્મક શિખરો મળે છે, જે સર્જન-સોપાનો મળે છે અને જે નવા પડાવો-વળાંકો મળે છે, તે સહુ આવી ક્ષતિઓ કરતાં મજબૂત અને સર્જનાત્મક છે.

સર્જનોમાં મણિલાલ નિબંધકાર છે. નિબંધ એમને કવિતાની જેમ ફાવે છે. એમના છલોછલ ભીતરની ચારેબાજુ નિબંધ હાજરાહજૂર છે. પંખી બોલે કે પાંદડું ખરે, કોઈ ડૂસકું ભરે કે કોઈ બારીએથી મલકાય, આકાશેથી તડકો છલકાય, ઋતુને કૂંપળ બેસે, સ્વજનોની ઉપેક્ષા કે પ્રિયજનનો ઝુરાપો, ગામ જવાની હઠ કે ધૂળમાં ઊડતી ગ્રામચેતના, નગરજીવનનો આંચકો કે ભૂંસાતાં જતાં વતન-પરિવેશ, આ નિબંધ જ મણિલાલના પરબ ❖ મે, 2017

સાહિત્યજીવનમાં પર્યાવરણ રૂપે જડાયો છે. તૂટતાં ઘર, ભાંગતાં ગામ, વીફરતાં શહેરો, નડતાં સગાંઓ, ફરફરતાં વૃક્ષો, પજવતાં સ્મરણો, ટકાવતાં વૃક્ષો... ટૂંકમાં નકરા પદાર્થોથી માંડીને વલવલતા ભાવોની સૂક્ષ્મ ગતિવિધિઓ, એ બધાંમાંથી એમની કલમે એકમેવ પ્રાગટ્ય તો ગ્રામચેતનાનું આલેખન કરતા નિબંધોનું જ છે. અંતે, એટલું જ કહેવાનું કે પ્રકૃતિ અને ગ્રામજીવન, ઉભયને ઝીણી અને જુદી નજરથી વર્ણવતો આ નિબંધકાર ધીમે-ધીમે મુગ્ધતાથી વિદગ્ધતા તરફ, કલ્પનાથી વાસ્તવાલેખન તરફ, વ્યથા-સંવેદનાથી જીવનવિચાર તરફ, પરંપરાથી પોતીકાપણાં તરફ, આધુનિકતાથી અનુઆધુનિકતા તરફ, એટલે કે મણિલાલથી મણિલાલ તરફ વળે છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧) ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન : ધર્મેન્દ્ર પટેલ, બી.એસ. પટેલ, જયેશ પટેલ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ. પૃ. ૬૪૩૦૮, રૂ. ૨૫૦/-, (૨) સાંધિક રમતો : ડૉ. જી.ટી. સરૈયા, ૨૦૧૫, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ. પૃ. ૪૪૨૭૨ રૂ. ૨૬૦/-, (૩) આનંદશંકર ધ્રુવની કાવ્યતત્ત્વ વિચારણા : પ્રા. ડૉ. અશ્વિન દેસાઈ, ૨૦૧૫, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત, પ્ર. ૨૭૨, રૂ. ૨૫૦/-, (૪) લોટરી ટિકિટ : અનુ: દોલત નાયક, ૨૦૧૫, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત, પૃ. ૨૨૪, રૂ. ૧૮૦/- (૫) ધી પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા : દોલત નાયક, ૨૦૧૫, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત, પૃ. ૨૨૪, રૂ. ૨૨૪/- (૬) મારાંમાં શિક્ષક જીવે છે : નટવર આહલપરા, બી.આ. ૨૦૧૫, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦/- (૭) વિદ્યાર્થીઓ મારી એફ.ડી. છે : નટવર આહલપરા, ૨૦૧૫, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ. પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૧૦/- (૮) વિમલવાણી અગમની સરવાણી : કાર્તિકેટ ભટ્ટ, ૨૦૧૫, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ, ૮૪૨૦૮, રૂ. ૨૦૦/-

આવરણ ચિત્ર - સંદર્ભ નોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

ચિત્રકાર : હકુ શાહ (જ. ૧૯૩૪, વાલોડ, સુરત)

ચિત્રનું શીર્ષક : ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા

માધ્યમ : તૈલચિત્ર માપ : ૩' X ૩' વર્ષ : ૨૦૦૨

ગુજરાતની લોક અને આદિવાસી કળાના અધ્યયન અને સંવર્ધન સાથે હકુ શાહનું નામ અવિનાભાવે સંકળાયેલું છે. એ માટે એમણે દેશ-વિદેશના પ્રવાસો કર્યા છે. જગાએ જગાએ ભારતની ભાતીગળ લોકસંસ્કૃતિનાં પ્રદર્શનોના સંયોજનમાં સક્રિયપણે તેઓ સહભાગી થયા છે. લોક અને આદિવાસી કળાનાં સંગ્રહાલયો તૈયાર કર્યાને કરાવ્યા છે અને અવનવા લોક-કળાકારોને પણ કેળવ્યા છે. હકુભાઈની ઓળખનું બીજું પાસું છે ચિત્રકાર તરીકેનું. લોક અને આદિવાસી પરંપરાઓથી પ્રભાવિત સરળ અને રંગદર્શી ભાસતી એમની કળાનું ભારત તેમજ વિશ્વમાં ભારે આકર્ષણ છે. ગાંધીવિચારે રંગાયેલા આવા કળાકારની પાછલા દોઢ દાયકાની જાણીતી ચિત્રશ્રેણીઓ છે : ગાંધી વિશેની ચિત્રશ્રેણી 'નૂર ગાંધી કા મેરી નજર મેં', કબીર, પલટુદાસ, મીરાં તથા અન્ય કવિઓનાં કાવ્યોથી પ્રભાવિત ચિત્રશ્રેણી 'હમન હૈ ઇશ્ક' અને માનુષ-તત્વનો બોધ રજૂ કરતી ચિત્રશ્રેણી 'માનુષ.'

૨૦૦૨ના કોમી રમખાણો પછી રચાયેલી ચિત્રશ્રેણી 'હમન હૈ ઇશ્ક' (૨૦૦૨)નું એક ચિત્ર આવરણ પર મૂક્યું છે. આ ચિત્રશ્રેણી નિમિત્તે હકુભાઈ કહે છે, 'કઈ सालों से मेरे मन में हिन्दू-मुस्लिम की बात, झगड़े की, प्रेमकी, धर्म की आती रहती है। लेकिन मानव में छिपी हिंसा व क्रोध का मुझे ज्यादा पता नहीं है। शायद मैं अभागा रहा हूँ कि इसका अनुभव नहीं कर सका हूँ। अपने जीवन में सारे समय मैं प्रेम, अपनापन व सद्भाव के बारे में ही सोचता रहा हूँ। यह सच है - पता नहीं क्यों - कि मेरे चित्र-संसार में जीवन के निषेधात्मक पहलू ज्यादा नहीं आते जबकि यूं मेरा जीवन सामाजिक व मानवीय सरोकारों से एकमेक है। मुझे लगता है कि मनुष्य का मनुष्यत्व धर्म से भी ऊपर है। धर्म मानव को मानव बनाये रहने में साधन मात्र है, साध्य नहीं। धर्म के नाम पर हमने जितनी हिंसा की है वह पशु से भी बदतर है क्योंकि पशु को तो धर्म साधन मिला नहीं है। .. मेरी इस चित्र-प्रदर्शनी को हिंसक शक्तियों के विरुद्ध मेरे सविनय प्रतिरोध की तरह भी लिया जाना चाहिए। (पृ. ૧૨૫-૧૨૬, માનુષ)

ચિત્રકારે કબીરના પદ 'ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા'ને આધારે આ ચિત્ર રચ્યું છે. એમાં હથેળી/હાથના સંગીતને જાણે મૂર્ત રૂપ અપાયું છે. ચદરિયા વણવાની ક્રિયામાં પરોવાયેલી દરેક હથેળી પરસ્પર ગૂંથાયેલી છે. ચિત્રફલક પણ હથેળીઓની વિધવિધ મુદ્રાઓને કારણે ક્રિયાશીલ બન્યું છે. ઝાઝા હાથના સંધે જાણે ચદરિયા પણ વણાય છે ને કાળચક્ર પણ ચાલે છે. જોકે આ સમગ્ર ક્રિયાનું નિમિત્ત તો મનુષ્ય છે. ચિત્રકારે એને તો વિસ્મય અને કુતૂહલના ભાવે ખોવાયેલો દર્શાવ્યો છે. પદમાં આવતાં પ્રતીકોને પણ અહીં દૃશ્ય રૂપે સુજ્ઞભાવકો ઓળખી શકશે. સમગ્ર ચિત્રને નીરખતી નજર આખરે વણાતી આવતી ચદરિયાની લાલ કોર પર આવીને ઠરે છે.

અંતે અલી સરદાર જાફરીની એક અવિસ્મરણીય નઝમ 'હાથોં કા તરાના'ની થોડીક પંક્તિઓ :

इन हाथों की ताजीम करो

इन हाथों की तकरीम करो

दुनिया को चलाने वाले हैं

इन हाथों को तस्लीम करो

*

यह सरहद-सरहद जुडते हैं और मुल्कों - मुल्कों जाते हैं

बाँहों में बाँहें डालते हैं और दिल को दिल से मिलाते हैं

फिर जुल्मो-सितम के पैरों की जंजीर-गरों बन जाते हैं

इन हाथों की तकरीम करो

(તાજીમ : સમ્મન/તકરીમ : આદર-સત્કાર/ તસ્લીમ : અસ્વીકાર : સ્વીકાર / જંજીર-ગરો : ભારી જંજીરો)

નોંધ : હિન્દીભાષી યુવાન કવિ, લોકવિદ્યાવિદ અને સંપાદક પીયૂષ દઈયાએ હકુ શાહ વિશે બે મહત્વના ગ્રંથો આપ્યા છે. હકુ શાહ સાથેના અંતરંગ વાર્તાલાપોનો સંચય 'માનુષ' (૨૦૦૮) અને એમના ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી લેખો અને વાર્તાલાપોનું સંપાદન 'હકુ શાહ : સંચયિતા' (૨૦૧૧). બન્ને સુઘડપણે મુદ્રિત પુસ્તકો હિન્દીમાં છે અને સુજ્ઞ-કળારસિકોને ગમે એવાં છે !

ચિત્રકારનું સરનામું : હકુ શાહ, ૧૬, નેમનાથ સોસાયટી, નારાયણ નગર રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. (ફોન: ૦૭૯) ૨૬૬૩૬૭૪૧

□

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

શોકસભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૨૭-૩-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૬.૦૦ વાગે વિદેહ થયેલા સાહિત્યકારોને શોકાંજલિ આપવા સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેમાં શ્રી હસમુખ બારાડીને શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ, શ્રી તારક મહેતાને અશોક દવેએ, શ્રી ચિનુ મોદીને શ્રી સુભાષ શાહે, શ્રી પ્રાણજીવન મહેતાને શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ શોકાંજલિ આપી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૨૦-૪-૨૦૧૭ના રોજ પરિષદ પ્રમુખ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધક્ષતામાં વિદેહ થયેલા સાહિત્યકારો શ્રી રવીન્દ્ર ઠાકોર અને શ્રી જનક નાયકને શોકાંજલિ આપવા શોકસભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં શ્રી રવીન્દ્ર ઠાકોરને શ્રી યોસેફ મેકવાને અને શ્રી જનક નાયકને શ્રી ધ્વનિલ પારેખે શોકાંજલિ અર્પી હતી. આ શોકસભામાં અનેક સાહિત્યકારો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના ઉપક્રમે શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ ‘પક્ષી નિરીક્ષણ : ગુજરાતના પક્ષી સાહિત્યના સંદર્ભે’ વિષય પર તા. ૧૮-૪-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સંયુક્ત ઉપક્રમે કાકાસાહેબ કાલેલકર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે ‘કાકાસાહેબ કાલેલકરની વિચારયાત્રા’ વિષય પર તા. ૩૧-૩-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૪.૦૦ કલાકે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ખાતે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને દર્શક ફાઉન્ડેશનના સંયુક્ત ઉપક્રમે આયોજિત ‘ગ્રંથગોષ્ઠિ’ કાર્યક્રમમાં તા. ૨૫-૪-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૬.૦૦ કલાકે શ્રી વર્ષા અડાલજાની નવલકથા ‘કોસરોડ’ વિશે શ્રી ભરત મહેતાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૨૩-૩-૨૦૧૭ના રોજ ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત શ્રી ગોપાલી બુચે ‘અનુકંપા’

વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

તા. ૬-૪-૨૦૧૭ના રોજ ‘પાક્ષિકી’માં શ્રી રમેશ દરજીએ ‘આંખલો અને રીંછ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. ત્યાર પછી શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે ‘બ્લેન્કેટ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તરફથી દર મહિનાના બે બુધવારે યોજાતી ભદ્રકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં તા. ૨૯-૩-૨૦૧૭ના રોજ ડૉ. પ્રીતિ શાહે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : દોઢસોમી જન્મશતાબ્દીએ’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના શતાબ્દી પર્વની ઉજવણી નિમિત્તે, સંસ્થાના ઉપક્રમે તેમજ ગુજરાતી વિભાગ, મ.સ. યુનિવર્સિટી અને ‘ત્રિવેણી’ સંસ્થાના સૌજન્યથી પ્રો. સી.વી. મહેતા ઓડિટોરિયમમાં ‘નાટ્યોત્સવ’ યોજાયો હતો. જેમાં શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા લિખિત ‘પછી શામળિયો બોલિયા’ અને મકરંદ મૂસળે લિખિત ‘શ્રીમંત સયાજીરાવ’નામે લઘુનાટકોનું મંચન થયું હતું.

તા. ૨૬-૩-૨૦૧૭ના રોજ ડૉ. ભારતીબહેન શેલતને મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીની સ્મૃતિમાં અપાતો સુવર્ણચંદ્રક ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ અર્પણ કર્યો હતો.

સ્મિત પારેખ સાહિત્ય સ્પર્ધાની રૂપરેખા અને શરતો

અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા ટ્રસ્ટના વાચકમંચના ઉપક્રમે સ્મિતા પારેખ સાહિત્યલેખન સ્પર્ધા ૨૦૧૭ માટે વાર્તા, કવિતા અને બાળવાર્તા મોકલવાનું આમંત્રણ છે. શ્રેષ્ઠ કૃતિને રૂ. ૫૦૦૦નું રોકડ પારિતોષિક આપવામાં આવશે. ગુજરાતીમાં લખતા દરેક સર્જક માટે આ ખુલ્લી સ્પર્ધા છે. કૃતિની મહત્તમ શબ્દમર્યાદા આ પ્રમાણે છે. વાર્તા-૨૦૦૦ શબ્દો, કવિતા-વધુમાં વધુ ૧૪ લીટી, બાળવાર્તા-૧૫૦૦ શબ્દો. કૃતિને શીર્ષક આપવું જરૂરી છે. કૃતિ પર લેખકે પોતાનું નામ લખવું નહિ. નામ લખનારની કૃતિ અમાન્ય ગણાશે. કૃતિનું શીર્ષક, નામ, ટેલિફોન નંબર વગેરે અલાયદા કાગળ પર લખવું. સ્પર્ધકે પોતાની કૃતિની બે નકલ મોકલવી ફરજિયાત છે. (ટાઈપ કરીને અથવા ફૂલસ્કેપ પેપર પર સુવાચ્ય અક્ષરે અને અપ્રગટ રચના) કૃતિ મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૩૧ જુલાઈ છે. કૃતિ અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ, બૃહદ સુરત શાખા, શાલિભદ્ર કોમ્પ્લેક્ષ, કાદરશાની નાળ, ટીમલીયાવાડ, નાનપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧ના સરનામે મોકલવાની રહેશે.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - બંધારણ

વિભાગ-૧ નામ, હેતુઓ

- કલમ ૧. આ સંસ્થાનું નામ 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' રહેશે.
- કલમ ૨. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કાર્યાલય ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ રહેશે.
- કલમ ૩. આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામાં આવી છે :
- અ : ૧. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારની સર્વ શાખાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સંરક્ષવી અને વિકસાવવી.
૨. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં કે ભાષા-સાહિત્ય વિશે લખાયેલાં પુસ્તકો, હસ્તપ્રતો વગેરે સંરક્ષવાં, તૈયાર કરાવવાં, પ્રગટ કરવાં-કરાવવાં.
૩. ગુજરાતી ભાષા બોલનારાંઓનું સાંસ્કૃતિક ઐક્ય સર્વત્ર જળવાઈ રહે તે માટેના સર્વ પ્રયાસો કરવા.
૪. શિક્ષણમાં ગુજરાતી ભાષા સુબોધ અને પ્રાણવાન બને એ માટે સર્વ પ્રયત્નો કરવા.
૫. ગુજરાતી ભાષામાં કોશસાહિત્યનો પ્રબંધ કરવો.
૬. જૂના ગુજરાતી ઢાળો અને લોકસાહિત્યનું રેકોર્ડિંગ કરાવવું તેમજ અન્ય પ્રકારે બે સાહિત્યને સંરક્ષવા પ્રયાસો કરવા.
૭. લેખકનિધિનો પ્રબંધ કરવો.
૮. સમાજના છેવાડાના માણસ સહિત સૌનાં સર્વાંગી ઉત્કર્ષ માટે પ્રેરક નીવડે એવા સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું-કરાવવું અને તેને ઉપકારક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
૯. ભારતની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓના સાહિત્ય જોડે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક અને આદાનપ્રદાન વધે તે માટે વિધાયક ભૂમિકા અદા કરવી.
- આ : ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવા માટે
૧. જુદા જુદા વિસ્તારોમાં સાહિત્યિક સંસ્થાઓ શરૂ થાય તેને પ્રોત્સાહન આપવું.
૨. પુસ્તકાલયો, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાનાં કે એવી બીજી સંસ્થાઓ નિભાવવી, ખોલવી, જોડવી, ખરીદવી, ભેળવી દેવી કે તેવી સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપવું.
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારને લગતાં સંમેલનો, પ્રદર્શનો, જ્ઞાનસત્રો, સાહિત્યસત્રો, વિચારગોષ્ઠિઓ વગેરે યોજવાં.
૪. ગ્રંથશ્રેણીઓ તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવી, વ્યાખ્યાનો યોજવાં, પરીક્ષાઓ લેવી, સામયિકપત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાં.
૫. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતીમાં કોશ-સાહિત્ય તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરવાનો પ્રબંધ કરવો.
૬. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કાર અને કલાને લગતી તેમજ ગુજરાતી પ્રજાને લગતી હકીકતોનું સંશોધન કરવું અથવા એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને સહાયભૂત થવું.
૭. પરિષદના હેતુઓને પાર પાડવા કે આગળ વધારવામાં સહાયરૂપ થાય તેવાં ટ્રસ્ટફંડો, દાન તેમજ અનુદાન સ્વીકારવાં અને પરિષદના બંધારણ અનુસાર તેનો વહીવટ કરવો.

વિભાગ -૨. પરિષદની રચના અને સભ્યપદના પ્રકારો

- કલમ ૪. પરિષદના સભ્યોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે :
- ક. પરિષદના પ્રમુખો
- ખ. પરિષદે નિયુક્ત કરેલા સાતથી વધારે નહિ એટલા સન્માન્ય સભ્યો
- ગ. પરિષદના પૂર્વપ્રમુખો આપોઆપ સભ્યો ગણાશે.

વિભાગ-૧ નામ, હેતુઓ

- કલમ ૧. આ સંસ્થાનું નામ 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' રહેશે.
- કલમ ૨. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કાર્યાલય ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ રહેશે.
- કલમ ૩. આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામાં આવી છે :
- અ : ૧. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારની સર્વ શાખાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સંરક્ષવી અને વિકસાવવી.
૨. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં કે ભાષા-સાહિત્ય વિશે લખાયેલાં પુસ્તકો, હસ્તપ્રતો આધુનિક ઈલેક્ટ્રોનિક સામગ્રી વગેરે સંરક્ષવાં, તૈયાર કરાવવાં, પ્રગટ કરવાં-કરાવવાં.
૩. ગુજરાતી ભાષા બોલનારાંઓનું સાંસ્કૃતિક ઐક્ય સર્વત્ર જળવાઈ રહે તે માટેના સર્વ પ્રયાસો કરવા.
૪. શિક્ષણમાં ગુજરાતી ભાષા સુબોધ અને પ્રાણવાન બને એ માટે સર્વ પ્રયત્નો કરવા.
૫. ગુજરાતી ભાષામાં કોશસાહિત્યનો પ્રબંધ કરવો.
૬. જૂના ગુજરાતી ઢાળો અને લોકસાહિત્યનું રેકોર્ડિંગ કરાવવું તેમજ અન્ય પ્રકારે બે સાહિત્યને સંરક્ષવા પ્રયાસો કરવા.
૭. લેખકનિધિનો પ્રબંધ કરવો.
૮. સમાજના છેવાડાના માણસ સહિત સૌનાં સર્વાંગી ઉત્કર્ષ માટે પ્રેરક નીવડે એવા સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું-કરાવવું અને તેને ઉપકારક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
૯. ભારતની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓના સાહિત્ય જોડે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક અને આદાનપ્રદાન વધે તે માટે વિધાયક ભૂમિકા અદા કરવી.
- આ : ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવા માટે
૧. જુદા જુદા વિસ્તારોમાં સાહિત્યિક સંસ્થાઓ શરૂ થાય તેને પ્રોત્સાહન આપવું.
૨. પુસ્તકાલયો, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાનાં કે એવી બીજી સંસ્થાઓ નિભાવવી, ખોલવી, જોડવી, ખરીદવી, ભેળવી દેવી કે તેવી સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપવું.
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારને લગતાં સંમેલનો, પ્રદર્શનો, જ્ઞાનસત્રો, સાહિત્યસત્રો, વિચારગોષ્ઠિઓ વગેરે યોજવાં.
૪. ગ્રંથશ્રેણીઓ તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવી, વ્યાખ્યાનો યોજવાં, પરીક્ષાઓ લેવી, સામયિકપત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાં.
૫. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતીમાં કોશ-સાહિત્ય તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરવાનો પ્રબંધ કરવો.
૬. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કાર અને કલાને લગતી તેમજ ગુજરાતી પ્રજાને લગતી હકીકતોનું સંશોધન કરવું અને એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને સહાયભૂત થવું.
૭. પરિષદના હેતુઓને પાર પાડવા કે આગળ વધારવામાં સહાયરૂપ થાય તેવાં ટ્રસ્ટફંડો, દાન તેમજ અનુદાન સ્વીકારવાં અને પરિષદના બંધારણ અનુસાર તેનો વહીવટ કરવો.

વિભાગ -૨.

- કલમ ૪. પરિષદના સભ્યોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે :
- ક. પરિષદના પ્રમુખો
- ખ. પરિષદે નિયુક્ત કરેલા સાતથી વધારે નહિ એટલા સન્માન્ય સભ્યો
- ગ. પરિષદના પૂર્વપ્રમુખો આપોઆપ સભ્યો ગણાશે.

- ધ. પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિએ જે-તે સમયે સંવર્ધક અને દાતા સભ્યની રકમ ઠરાવેલી હોય તે રકમ આપનાર સંવર્ધકો અથવા તેમના પ્રતિનિધિ અને દાતાઓના પ્રતિનિધિ (લેખકો)
- ચ. પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિએ ઠરાવેલી વાર્ષિક અને આજીવન સભ્ય ફી ભરનાર વ્યક્તિ-સભ્યો અને સંસ્થાસભ્યો. (સભ્ય થનારી વ્યક્તિએ ૧૮ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોવાં જોઈએ)
- છ. સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી રજિસ્ટર્ડ સંસ્થાઓ સંસ્થાસભ્ય બની શકશે. (નોંધ : સભ્યસંસ્થા ઠરાવ કરીને પ્રતિનિધિનું નામ મોકલશે.) આજીવન સભ્ય હોય અથવા સતત ત્રણ વર્ષ સુધી સભ્ય હોય તેવી સંસ્થા ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ શકશે.

વિભાગ -૩ પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ

કલમ ૫-અ પરિષદની નીતિવિષયક બાબતો અંગેનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે બનેલી મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે :

- ક. પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ
૧. જે-તે સંમેલનના પ્રમુખ સાહિત્ય પરિષદના પણ પ્રમુખ ગણાશે.
૨. કોઈ પણ કાર્યવાહીમાં પ્રમુખશ્રીનાં નિર્ણય કે અર્થઘટન (રુલિંગ) છેવટનાં ગણાશે.
૩. પ્રમુખની મુદત બે વર્ષની રહેશે. (સંમેલનથી અનુગામી સંમેલન સુધી)
- ખ. પરિષદે નિયુક્ત કરેલા સાતથી વધારે નહિ એટલા સન્માન્ય સભ્યો. (નોંધ : આ સન્માન્ય સભ્યો નિયુક્ત કરવા માટે મધ્યસ્થ સમિતિ દ્વારા સૂચવાયેલાં નામોમાંથી વરણી કરવાનું કામ પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ, એક ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને વરાયેલા પ્રમુખની સમિતિ કરશે.)
- ગ. સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા પરિષદના સામાન્ય સભ્યો તેમજ ચૂંટણીના વર્ષના માર્ચ માસના અંત સુધીમાં નોંધાયેલા આજીવન સભ્યોએ ચૂંટેલા ચાલીસ સભ્યો.
- ઘ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તંત્રવાહકોમાં વધુ ને વધુ સર્જકો સામેલ થાય તે દૃષ્ટિએ મધ્યસ્થ સમિતિના ચૂંટાયેલા ૪૦ સભ્યો ઉપરાંત બીજા ૧૦ સભ્યોની નિયુક્તિ નિવૃત્ત થતી કાર્યવાહક સમિતિ કરશે. આ માટે મહામંત્રી નિવૃત્ત થતી મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો પાસે છેલ્લી ચૂંટણીમાં ઊભા રહ્યા ન હોય તેવા અને સર્જન તથા સ્વાધ્યાય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામગીરી ધરાવતા હોય તેવા સાહિત્યકારોનાં નામ મગાવશે. મળેલાં નામોમાંથી કાર્યવાહક સમિતિ દસ સભ્યોની વરણી કરશે. આ ૧૦ સભ્યો મધ્યસ્થ સમિતિના નિમંત્રિત સભ્યો ગણાશે.
- ચ. દાતાઓએ પાતાનામાંથી ચૂંટેલા ચાર સભ્યો
- છ. સંવર્ધકોએ પોતાનામાંથી ચૂંટેલા ચાર સભ્યો
- જ. સભ્ય સંસ્થાઓએ પોતાનામાંથી ચૂંટેલા સાત સભ્યો (જે પરિષદના આજીવન સભ્ય હોય)
નોંધ : ઉપર્યુક્ત સભ્ય સંસ્થાઓએ ચૂંટવાના મધ્યસ્થ સમિતિના સાત પ્રતિનિધિઓની જગ્યાઓ ઉપર એ જ સભ્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ઊભા રહી શકશે, જે સભ્યસંસ્થાઓના પંદર સભ્યો પરિષદના પણ આજીવન સભ્ય હોય. આવા સભ્યોનાં નામોની અલગ યાદી જે-તે સંસ્થાએ પોતાના પ્રતિનિધિને ઊભા રાખતી વખતે મોકલવાની રહેશે તથા સંસ્થા વતી મતદાન કોણ કરશે તે અંગે ઠરાવ કરીને તેની જાણ કરવાની રહેશે.

- ધ. પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિએ ઠરાવેલ આજીવન સામાન્યસભ્યો/આજીવન સંસ્થાસભ્યો જેમનું સભ્યપદ કાર્યવાહક સમિતિમાં મંજૂર કરાયેલું હશે. સભ્ય થનાર વ્યક્તિએ ૨૧ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોવા જોઈએ.
- છ. સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી જાહેર ટ્રસ્ટ તરીકે રજિસ્ટર્ડ થયેલી સંસ્થાઓ જ સંસ્થાસભ્ય બની શકશે. (નોંધ : સભ્યસંસ્થા ઠરાવ કરીને એક પ્રતિનિધિનું નામ મોકલશે.) તેને જ ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો અને મત આપવાનો હક રહેશે. આજીવન સભ્ય હોય તેવી સંસ્થા ચૂંટણીમાં ભાગ લેશે.

વિભાગ -૩

કલમ ૫-અ

- ક. પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ
૧. જે-તે સંમેલન (અધિવેશન)ના પ્રમુખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેમજ તેની કાર્યવાહક-મધ્યસ્થ સમિતિના પણ પ્રમુખ ગણાશે.
૨. કોઈ પણ કાર્યવાહી દરમિયાન અનિર્ણયાત્મક પરિસ્થિતિમાં પ્રમુખશ્રીનું અર્થઘટન છેવટનું ગણાશે.
૩. પ્રમુખની મુદત ત્રણ વર્ષની રહેશે.
- ખ. ગ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તંત્રવાહકોમાં વધુ ને વધુ સર્જકો સામેલ થાય તે દૃષ્ટિએ મધ્યસ્થ સમિતિના ચૂંટાયેલા ૪૦ સભ્યો ઉપરાંત બીજા ૫ સભ્યોની નિયુક્તિ નિવૃત્ત થતી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટણી થયા બાદ અને નવી મધ્યસ્થ સમિતિ કાર્યરત થાય તે પૂર્વે કરશે. આ માટે મહામંત્રી નિવૃત્ત થતી મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો પાસે છેલ્લી ચૂંટણીમાં ઊભા રહ્યા ન હોય તેવા અને સર્જન તથા સ્વાધ્યાય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામગીરી ધરાવતા હોય તેવા સાહિત્યકારોનાં નામ મગાવશે. મળેલાં નામોમાંથી કાર્યવાહક સમિતિ પાંચ સભ્યોની વરણી કરશે. આ ૫ સભ્યો મધ્યસ્થસમિતિના નિમંત્રિત સભ્યો ગણાશે. (નિમંત્રિત સભ્યને મતાધિકાર રહેશે નહીં)
- ચ. દાતાઓના વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા ચાર સભ્યો
(નોંધ : આ ત્રણેય વિભાગોમાં ઊભા રહેલા સભ્યોને પણ સમગ્ર મતદારો મત આપશે.)
- છ. સંવર્ધકોના વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા ચાર સભ્યો
- જ. સભ્યસંસ્થા વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા પાંચ સભ્યો
નોંધ : ઉપર્યુક્ત સભ્ય સંસ્થાઓએ ચૂંટવાના મધ્યસ્થ સમિતિના પાંચ સભ્યોની જગ્યાઓ ઉપર એ જ સભ્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ઊભા રહી શકશે, સંસ્થાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિને ઊભા રાખતી વખતે તે ફોટો, ઓળખપત્ર અને સહીનો નમૂનો મોકલવાનો રહેશે તથા સંસ્થા વતી મતદાન કોણ કરશે તે અંગે ઠરાવ કરીને તેની જાણ કરવાની રહેશે.

ઝ.	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીઓ.
ટ.	મધ્યસ્થ સમિતિ વધુમાં વધુ ચાર સભ્યો કો-ઓપ્ટ કરી શકશે.
કલમ ૫-બ	મધ્યસ્થ સમિતિની રચના નીચે મુજબ રહેશે.
૧.	વર્તમાન પ્રમુખ અને તમામ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખો
૨.	ટ્રસ્ટીઓ
૩.	કલમ-૫-ગ અન્વયે ચૂંટાયેલા સભ્યો - ચાલીસ
૪.	કાર્યવાહક સમિતિએ વરણી કરેલા સભ્યો - દસ
૫.	મધ્યસ્થ સમિતિએ કોઓપ્ટ કરેલા સભ્યો - ચાર
૬.	સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ - સાત
૭.	સંવર્ધકોના પ્રતિનિધિઓ - ચાર
૮.	દાતાના પ્રતિનિધિઓ (લેખકો) - ચાર
૯.	સન્માન્ય સભ્યો - સાત
૧૦	અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ અને મંત્રી - બે સભ્યો. (તેમની મુદત બે વર્ષની રહેશે.)
કલમ ૬	મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણી. કલમ ૫-ગ, ૫-ચ, ૫-છ, ૫-જમાં દર્શાવેલા સભ્યોની ચૂંટણી Compulsory Distributive Votingની પદ્ધતિથી (અર્થાત્ જેટલી સભ્ય-સંખ્યા મુકરર થઈ હોય તેટલી સંખ્યા જેટલા ઉમેદવારોને ફરજિયાત મત આપવા તે પદ્ધતિથી)થશે.
કલમ ૭	કલમ ૫-ગ-ચ અને ૯માં દર્શાવેલા સભ્યોની ચૂંટણીની બાબતમાં સભ્યપદના પ્રત્યેક ઉમેદવારે નિયત થયેલું અને યોગ્ય રીતે એટેસ્ટ કરેલું ઉમેદવારી પત્રક (નોમિનેશન પેપર) ભરવાનું રહેશે. કલમ ૫-ચ-છ મુજબના સંવર્ધકો પોતાના પ્રતિનિધિનું નામ સૂચવી શકશે.
કલમ ૮.	કલમ-૫ની પેટાકલમો ગ, ચ, છ અને જમાં દર્શાવેલા મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યપદની ઉમેદવારી કરનારની યોગ્યતા નીચે મુજબની હોવી જોઈએ.
૧.	તેણે ૨૧ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોય.
૨.	ઉમેદવારી કરતાં અગાઉ સતત ત્રણ વર્ષ સુધી તે પરિષદના સભ્ય રહ્યા હોય અથવા ચૂંટણીના જે-તે વર્ષ માર્ચ મહિના સુધીમાં આજીવન સભ્ય થયા હોય.
૩.	તેનું ઓછામાં ઓછું એક ગુજરાતી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હોય અથવા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સામયિકોમાં તેના ઓછામાં ઓછા દસ સંશોધન-વિવેચન લેખો પ્રસિદ્ધ થયા હોય અથવા દસ સર્જનાત્મક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થયેલી હોય.
કલમ ૯	નિયત કરેલા સમયમાં મળેલાં અને પ્રમાણભૂત ઠરેલાં ઉમેદવારી પત્રકો ઉપરથી વર્ણાનુક્રમે મતપત્રક તૈયાર કરવામાં આવશે અને પરિષદના દરેક સભ્યને પરિષદનું ચૂંટણીકાર્યાલય ટપાલથી કે કુરિયરથી સંબંધિત મતપત્રક મોકલી આપશે.
કલમ ૧૦	મતપત્રકો પાછાં કર્યા પછી ચૂંટણી-અધિકારી મતગણતરી કરશે અને ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર કરશે.
કલમ ૧૧	વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સમિતિની ઓછામાં ઓછી બે બેઠકો યોજવામાં આવશે.
કલમ ૧૨	મધ્યસ્થ સમિતિની કાર્યસાધક સભ્યસંખ્યા પંદરની ગણાશે.
વિભાગ : ૪	કાર્યવાહક સમિતિ
કલમ ૧૩	કાર્યવાહક સમિતિ નીચેના સભ્યોની બનેલી રહેશે :
૧.	પ્રમુખ નોંધ : છલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ હોદ્દાની રૂએ પરિષદ, મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ ગણાશે. રાજીનામું આપવાને લીધે કે અન્ય કોઈ પણ કારણસર

ઝ.	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીઓ.
ટ.	મધ્યસ્થ સમિતિ વધુમાં વધુ ચાર સભ્યો કો-ઓપ્ટ કરી શકશે.
કલમ ૫-બ	મધ્યસ્થ સમિતિની રચના નીચે મુજબ રહેશે.
૧.	વર્તમાન પ્રમુખ અને તમામ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખો
૨.	ટ્રસ્ટીઓ
૩.	કલમ-૫-ગ અન્વયે ચૂંટાયેલા સભ્યો - ચાલીસ
૪.	કાર્યવાહક સમિતિએ વરણી કરેલા સભ્યો - દસ
૫.	મધ્યસ્થ સમિતિએ કોઓપ્ટ કરેલા સભ્યો - ચાર
૬.	સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ - સાત
૭.	સંવર્ધકોના પ્રતિનિધિઓ - ચાર
૮.	દાતાના પ્રતિનિધિઓ (લેખકો) - ચાર
૯.	સન્માન્ય સભ્યો - સાત
૧૦.	અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ અને મંત્રી - બે સભ્યો. (તેમની મુદત ત્રણ વર્ષની રહેશે.)
કલમ ૬	મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણી. કલમ ૫-ગ, ૫-ચ, ૫-છ, ૫-જમાં દર્શાવેલા સભ્યોની ચૂંટણી Compulsory Distributive Votingની પદ્ધતિથી (અર્થાત્ જેટલી સભ્ય-સંખ્યા મુકરર થઈ હોય તેટલી સંખ્યા જેટલા ઉમેદવારોને ફરજિયાત મત આપવા તે પદ્ધતિથી)થશે.
કલમ ૭	કલમ ૫-ગ-ચ અને ૯માં દર્શાવેલા સભ્યોની ચૂંટણીની બાબતમાં સભ્યપદના પ્રત્યેક ઉમેદવારે નિયત થયેલું અને યોગ્ય રીતે એટેસ્ટ કરેલું ઉમેદવારી પત્રક (નોમિનેશન પેપર) ભરવાનું રહેશે. કલમ ૫-ચ-છ મુજબના સંવર્ધકો પોતાના પ્રતિનિધિનું નામ સૂચવી શકશે.
કલમ ૮.	કલમ-૫ની પેટાકલમો ગ, ચ, છ અને જમાં દર્શાવેલા મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યપદની ઉમેદવારી કરનારની યોગ્યતા નીચે મુજબની હોવી જોઈએ.
૧.	તેણે ૨૧ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોય.
૨.	ઉમેદવારી કરતાં અગાઉ સતત ત્રણ વર્ષ સુધી તે પરિષદના સભ્ય રહ્યા હોય અથવા ચૂંટણીના જે-તે વર્ષ માર્ચ મહિના સુધીમાં આજીવન સભ્ય થયા હોય.
૩.	તેનું ઓછામાં ઓછું એક ગુજરાતી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હોય અથવા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સામયિકોમાં તેના ઓછામાં ઓછા દસ સંશોધન-વિવેચન લેખો પ્રસિદ્ધ થયા હોય અથવા દસ સર્જનાત્મક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થયેલી હોય.
કલમ ૯	નિયત કરેલા સમયમાં મળેલાં અને પ્રમાણભૂત ઠરેલાં ઉમેદવારી પત્રકો ઉપરથી વર્ણાનુક્રમે મતપત્રક તૈયાર કરવામાં આવશે અને પરિષદના દરેક સભ્યને પરિષદનું ચૂંટણીકાર્યાલય ટપાલથી કે કુરિયરથી સંબંધિત મતપત્રક મોકલી આપશે.
કલમ ૧૦	મતપત્રકો પાછાં કર્યા પછી ચૂંટણી-અધિકારી મતગણતરી કરશે અને ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર કરશે.
કલમ ૧૧	વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સમિતિની ઓછામાં ઓછી બે બેઠકો યોજવામાં આવશે.
કલમ ૧૨	મધ્યસ્થ સમિતિની કાર્યસાધક સભ્યસંખ્યા પંદરની ગણાશે.
વિભાગ : ૪	કાર્યવાહક સમિતિ
કલમ ૧૩	કાર્યવાહક સમિતિ નીચેના સભ્યોની બનેલી રહેશે :
૧.	પ્રમુખ નોંધ : છલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ હોદ્દાની રૂએ પરિષદ, મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ ગણાશે. રાજીનામું આપવાને લીધે કે અન્ય કોઈ પણ કારણસર

પ્રમુખની જગ્યા ખાલી પડે તો બે ઉપપ્રમુખો પૈકી સાહિત્ય પરિષદની સેવાના સંદર્ભે કાલજયેષ્ઠ (સિનિયર) હોય તે ઉપપ્રમુખ કાર્યકારી પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી બાકી રહેલા સમયગાળા માટે સંભાળશે.

૨. પ્રમુખ ઉપરાંત કાર્યવાહક સમિતિમાં બે ઉપપ્રમુખો અને પાંચ મંત્રીઓ તથા એક કોષાધ્યક્ષ અને સાત સામાન્ય સભ્યો રહેશે. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણીમાં મતદાનનો અધિકાર મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યોને જ રહેશે. આ જગ્યાઓ માટે મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો જ ઉમેદવારી કરી શકશે. મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણી પછી કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી, મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણીની પદ્ધતિએ યોજવામાં આવશે અને તેનું પરિણામ સંમેલનપૂર્વે જાહેર કરવામાં આવશે. બે ઉપપ્રમુખો પૈકી ઓછામાં ઓછા એક પરિષદસ્થળના (સ્થાનિક) હશે.
૩. પાંચ મંત્રીઓ નીચે પ્રમાણે રહેશે :

(૧) મહામંત્રી (વહીવટીમંત્રી) :
કારોબારીના નિર્ણયોનો અમલ કરશે અને સામાન્ય વહીવટ સંભાળશે તથા સંમેલન અને જ્ઞાનસત્રની સઘળી જવાબદારી સંભાળશે. મહામંત્રી કાર્યાલયસ્થળના (સ્થાનિક) હશે. મહામંત્રી નીચે દર્શાવ્યા ઉપરાંતના આવશ્યક કાર્યોની ફાળવણી જે-તે સમયે જે-તે મંત્રીને કરશે અથવા તે જવાબદારી જાતે સંભાળી લેશે.

(૨) પ્રકાશનમંત્રી :
પુસ્તકો, સામયિકોના પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરશે અને તેના પ્રશ્નો હલ કરશે તેમજ પારિતોષિકોને લગતી જવાબદારી સંભાળશે.

(૩) પ્રસારમંત્રી :
વ્યાખ્યાનો, ગોષ્ઠિઓ, પરિસંવાદો, શિબિરો, સત્રોનાં આયોજન-સંચાલનની જવાબદારી સંભાળશે.

(૪) વિકાસમંત્રી :
જનસંપર્ક, પરિષદના સભ્યોની નોંધણી વધારવી તથા સાહિત્યિક સંસ્થાઓ સાથે સાહિત્ય પરિષદના સંકલન-સંયોજનની તથા સાહિત્યયાત્રાની જવાબદારી સંભાળશે. વિકાસમંત્રી કાર્યાલય સ્થળની બહારના હશે.

(૫) ગ્રંથાલય અને પ્રદર્શનમંત્રી :
સાહિત્ય પરિષદના ગ્રંથાલયની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે થાય તેની જવાબદારી સંભાળશે તથા પરિષદ દ્વારા ગોઠવાતાં પ્રદર્શનોની જવાબદારી સંભાળશે. ગ્રંથાલય અને

જગ્યા ખાલી પડે તો બે ઉપપ્રમુખો પૈકી વયજયેષ્ઠ હોય તે ઉપપ્રમુખ કાર્યકારી પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી બાકી રહેલા સમયગાળા માટે સંભાળશે.

૨. પ્રમુખ ઉપરાંત કાર્યવાહક સમિતિમાં બે ઉપપ્રમુખો અને છ મંત્રીઓ તથા એક કોષાધ્યક્ષ અને સાત સામાન્ય સભ્યો રહેશે. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણીમાં મતદાનનો અધિકાર મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યોને જ રહેશે. આ જગ્યાઓ માટે મધ્યસ્થ સમિતિના ચૂંટાયેલ સભ્યો જ ઉમેદવારી કરી શકશે. મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણી પછી કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી, મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણીની પદ્ધતિએ યોજવામાં આવશે અને તેનું પરિણામ સંમેલનપૂર્વે જાહેર કરવામાં આવશે. બે ઉપપ્રમુખો પૈકી ઓછામાં ઓછા એક પરિષદસ્થળના (સ્થાનિક) હશે.
૩. ઉપપ્રમુખ : પ્રમુખની અનુપસ્થિતિમાં બેઠકનું અધ્યક્ષસ્થાન ઉપપ્રમુખ સંભાળશે અને તેઓ વિવિધ સમિતિની બેઠકમાં પ્રમુખની સૂચના મુજબ સમિતિનું સંચાલન કરશે.

૪. છ મંત્રીઓ નીચે પ્રમાણે રહેશે :

(૧) મહામંત્રી (વહીવટીમંત્રી) :
કારોબારીના નિર્ણયોનો અમલ કરશે અને સામાન્ય વહીવટ સંભાળશે તથા સંમેલન (અધિવેશન) અને જ્ઞાનસત્રની સઘળી જવાબદારી સંભાળશે. મહામંત્રી કાર્યાલય સ્થળના (સ્થાનિક) હશે. મહામંત્રી નીચે દર્શાવ્યા ઉપરાંતના આવશ્યક કાર્યોની ફાળવણી જે-તે સમયે જે-તે મંત્રીને કરશે, જો મંત્રી સમયસર કાર્ય સંપન્ન ન કરે તો, તે જવાબદારી જાતે સંભાળી લેશે. વહીવટીનીતિ મુજબ વહીવટ કરશે. પરિષદ માટે આર્થિક ઉપાર્જન માટે સક્રિય રહેશે. તમામ સમિતિઓની બેઠક વર્ષે ઓછામાં ઓછી બે વાર બોલાવશે. મધ્યસ્થના સદસ્યોએ ભાષા અને સાહિત્ય માટે આપેલા નવા વિચારો અને નવા પ્રકલ્પોનો આરંભ કરશે તથા તેમને સોંપશે અથવા જોડશે.

(૨) પ્રકાશનમંત્રી :
પુસ્તકો, સામયિકોના પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરશે અને તેના પ્રશ્નો હલ કરશે તેમજ પારિતોષિકોને લગતી જવાબદારી સંભાળશે. પ્રકાશનનીતિ અને પારિતોષિકનીતિનો અમલ કરશે. દર વર્ષના માર્ચ મહિનાના અંતે પુસ્તકોનો વાસ્તવિક સ્ટોક લેવડાવશે. પુસ્તક વેચાણ માટેની જવાબદારી નિભાવશે. પુસ્તક પ્રકાશન અંગેના તમામ બિલોને તપાસી સહી કરી મહામંત્રીને રજૂ કરશે. પરબ સમયસર પ્રગટ થાય અને તેની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે તે માટે 'પરબ પરામર્શન સમિતિ' ની સહાયથી સક્રિય રહેશે. પ્રકાશનના વ્યવસાય સાથે પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે જોડાયેલા હોય તે પ્રકાશનમંત્રી રહી શકશે નહીં.

(૩) પ્રસારમંત્રી :
પ્રવૃત્તિનીતિનો અમલ કરશે તથા વ્યાખ્યાનો, ગોષ્ઠિઓ, પરિસંવાદો, સત્રોનાં આયોજન-સંચાલનની જવાબદારી સંભાળશે. વ્યાખ્યાન સમયે જે-તે સ્થળે હાજર રહેશે અથવા મધ્યસ્થના કોઈ પણ સભ્યને હાજર રાખશે. કાર્યક્રમો કેવળ ઔપચારિક ન બની રહે તેની દરકાર રાખશે તથા વ્યાખ્યાનની ગુણવત્તા ઉચ્ચ રહે તે જોશે તથા તેનો હેવાલ ફોટા સહિત મહામંત્રીને મોકલશે. સંસ્થા આજીવન સભ્યોનો સહયોગ લેશે.

(૪) વિકાસમંત્રી :
મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યોને સાંકળીને પરિષદ સંદર્ભે જનસંપર્ક કરવો, તથા સાહિત્યિક સંસ્થાઓ સાથે સાહિત્યપરિષદના સંકલન-સંયોજનની તથા વિવિધ શિબિરો તથા સાહિત્યયાત્રાની જવાબદારી સંભાળશે. વિકાસમંત્રી કાર્યાલય સ્થળની બહારના હશે.

(૫) ગ્રંથાલય અને પ્રદર્શનમંત્રી :
સાહિત્ય પરિષદના ગ્રંથાલયની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે થાય તેની જવાબદારી સંભાળશે તથા પરિષદ દ્વારા તથા પરિષદના સહયોગથી અન્ય સંસ્થાઓ સાથે ગોઠવાતાં પ્રદર્શનોની

પ્રદર્શનમંત્રી કાર્યાલયસ્થળના હશે.

જવાબદારી સંભાળશે. ગ્રંથાલય અને પ્રદર્શનમંત્રી કાર્યાલયના સ્થળના હશે. ગ્રંથાલયનીતિનો તથા પ્રદર્શનનીતિનો અમલ કરશે.

૪. કોષાધ્યક્ષ :
પરિષદની આવક-જાવકના પ્રશ્નો અને તમામ હિસાબો પર દેખરેખ રાખશે. બજેટ તૈયાર કરશે તથા તેની મધ્યસ્થ સમિતિમાં બહાલી મેળવશે. કોષાધ્યક્ષ કાર્યાલયના સ્થળના હશે.
૫. સાત સામાન્ય સભ્યો
૬. ટ્રસ્ટીઓ હોદ્દાની રૂએ કાર્યવાહક સમિતિના આમંત્રિત સભ્યો ગણાશે.
- કલમ ૧૪ કાર્યવાહક સમિતિની વર્ષ દરમિયાન ઓછામાં ઓછી ચાર બેઠકો થશે.
- કલમ ૧૫
કલમ ૧૬
વિભાગ-૫. મધ્યસ્થ સમિતિ તથા કાર્યવાહક સમિતિની સત્તાઓ અને ફરજો
કલમ ૧૭. મધ્યસ્થ સમિતિ તથા કાર્યવાહક સમિતિ પોતપોતાના અધિકારીની મર્યાદામાં રહીને પરિષદની સર્વ કામગીરી કરશે અને તે અર્થે પરિષદના નામે -
૧. આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરશે અને તે ચાલુ રાખશે.
  ૨. પરિષદથી નિભાવાતી સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન આપશે અને તેમના પર કાબૂ ધરાવશે. તથા પરિષદ સંલગ્ન સાહિત્યિક સંસ્થાના જોડાણનો નિર્ણય કાર્યવાહક સમિતિ કરશે.
૩. પરિષદના હેતુને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ માટે ભંડોળ ઊભું કરવું, તેનું ફિક્સડ ડિપોઝિટ રૂપે સધર જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવું, તે પરત મેળવવું, જે હેતુ માટે રકમ મળી હોય તે હેતુ મુજબ તેની વ્યવસ્થા કરવી, ખર્ચ કરવો, તેના હિસાબો રખાવવા.
૪. ટ્રસ્ટીમંડળ પરિષદને નામે સ્થાવર મિલકત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ગીરો મૂકશે, સમારાવશે, ફરી બંધાવશે અથવા બીજી રીતે લેવડદેવડનો નિકાલ કરશે.
- કલમ ૧૮. કલમ ૧૭માં આપેલી સામાન્ય સત્તાને કે બંધારણ રૂએ આપવામાં આવેલી બીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ સમિતિ નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે :
૧. પરિષદની વિવિધ પ્રકારની કામગીરીઓ માટે ઉપસમિતિઓની રચના કરવી; તેમને માટેના નિયમો બનાવવા, બદલવા કે રદ કરવા, તેમજ પરિષદે કરવાનાં કાર્યો અંગે નીતિવિષયક નિર્ણયો કરવા.
  ૨. દર વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં કાર્યવાહક સમિતિ અંદાજપત્ર તૈયાર કરી 'પરબ'ના પછીના અંકમાં પ્રગટ કરશે અને સામાન્ય સભ્યોનાં સૂચનો મંગાવી મધ્યસ્થ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરી પછીની બેઠકમાં એને છેવટનું સ્વરૂપ આપશે. ઓડિટ થયેલા હિસાબો પહેલાં મધ્યસ્થ સમિતિ સમક્ષ રજૂ થશે પછી 'પરબ'માં છાપવામાં આવશે.
  ૩. પોતાના હાથમાંનાં નાણાં અને ભંડોળ સંબંધમાં પાવતીઓ આપવી; તે નાણાં કબજામાં રાખવાં, આપવાં, મોકલવાં, તેનો વહીવટ કરવો અને તે ખર્ચવા બાબતની વ્યવસ્થા કરવી અને આ બંધારણમાં અન્યત્ર જણાવેલા પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવા.

(દ) સ્વાધ્યાયપીઠ મંત્રી :

વિવિધ સ્વાધ્યાયપીઠો તથા પરિષદની સાહિત્યકારોની સમિતિઓનું સંચાલન કરશે.

૪. કોષાધ્યક્ષ :
પરિષદની આવક-જાવકના પ્રશ્નો અને તમામ હિસાબો પર દેખરેખ રાખશે. બજેટ તૈયાર કરશે તથા તેની મધ્યસ્થ સમિતિમાં બહાલી મેળવશે. કોષાધ્યક્ષ કાર્યાલયના સ્થળના હશે. પરિષદનું કાયમી ભંડોળ વધારવા માટે સઘન પ્રયત્ન કરશે. વર્ષે એકવાર ટ્રસ્ટીની મિટિંગ ગોઠવશે.
૫. ચૂંટાયેલા સાત સામાન્ય સભ્યો
૬. છેલ્લા બે વર્ષના પ્રમુખ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય ગણાશે.
કલમ ૧૪ કાર્યવાહક સમિતિની વર્ષ દરમિયાન ઓછામાં ઓછી ચાર બેઠકો મળશે. અને એ બેઠકોમાં કાર્યવાહક સમિતિનીના સભ્યોએ સ્વખર્ચે આવવા-જવાનું રહેશે.
- કલમ ૧૫
કલમ ૧૬
વિભાગ-૫. મધ્યસ્થ સમિતિ તથા કાર્યવાહક સમિતિની સત્તાઓ અને ફરજો
કલમ ૧૭.
- ૧.
  ૨. પરિષદથી નિભાવાતી સંસ્થાઓને જે-તે સંસ્થા અંગે મધ્યસ્થ સમિતિ દ્વારા નીમાયેલી પરામર્શન સમિતિઓ થકી માર્ગદર્શન આપશે તથા તેમની કામગીરી ઉપર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખશે. તથા પરિષદ સંલગ્ન સાહિત્યિક સંસ્થાના જોડાણનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે.
  ૩. પરિષદના હેતુને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ માટે ભંડોળ ઊભું કરવું, તેનું ફિક્સડ ડિપોઝિટ રૂપે રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકમાં રોકાણ કરવું, તે પરત મેળવવું, જે હેતુ માટે રકમ મળી હોય તે હેતુ મુજબ તેની વ્યવસ્થા કરવી, ખર્ચ કરવો, તેના હિસાબો રખાવવા.
  ૪. ટ્રસ્ટીમંડળ મધ્યસ્થ સમિતિના ઠરાવથી જ પરિષદના નામે સ્થાવર મિલકત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ગીરો મૂકશે, સમારાવશે, ફરી બંધાવશે.
- કલમ ૧૮. કલમ ૧૭માં આપેલી સામાન્ય સત્તાને કે બંધારણ રૂએ આપવામાં આવેલી બીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ સમિતિ નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે :
- ૧.
  - ૨.
  ૩. પરિષદ હસ્તકનાં નાણાં અને ભંડોળ સંબંધમાં પાવતીઓ આપવી; તે નાણાં કબજામાં રાખવાં, આપવાં, મોકલવાં, તેનો વહીવટ કરવો અને તે ખર્ચવા બાબતની વ્યવસ્થા કરવી અને આ બંધારણમાં અન્યત્ર જણાવેલા પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવા.

૪. પરિષદ તરફથી આવશ્યક અને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે દાવા માંડવા, દાખલ કરાવવા, ચલાવવા અને બચાવ કરવો અને જેને, રીતસર અધિકાર આપ્યો હોય તેને પરિષદ તરફથી દાવો કરવા સંબંધી દરેક અધિકારપત્ર કરવાની, આપવાની, તેના પર સહી કરવાની અને તેનો અમલ કરવાની સત્તા ટ્રસ્ટીમંડળ ભોગવશે.

૫. વાર્ષિક આવકમાંથી અને બચતમાંથી યોગ્ય લાગે તે રકમ કાયમી ભંડોળમાં જમા કરાવવી અને તે માટે ટ્રસ્ટીમંડળની બહાલી મેળવવી.

૬. સામાન્યતઃ પરિષદના સામાન્ય કામકાજ પરત્વે અથવા આ બંધારણની રૂએ અપાયેલી બધી કે કોઈ પણ સત્તાના અમલ પરત્વે આવશ્યક જણાય તેવી મંજૂર થયેલી કે અધિકૃત બધી બાબતો અમલમાં મૂકવી, મંજૂર કરવી કે અધિકૃત કરવી.

૭. પોતે યોજેલી પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા પરિષદની સામાન્ય સભા સમક્ષ સંમેલન અને જ્ઞાનસત્રના સમયે રજૂ કરવી.

કલમ ૧૯. મધ્યસ્થ સમિતિને અધીન રહીને અને કલમ ૧૭ની જોગવાઈઓને પણ અધીન રહીને કાર્યવાહક સમિતિ નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે અને ફરજો બજાવશે:

૧. સંસ્થાના કામકાજ ઉપર અને તેની આંતરિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ અને કાબૂ રાખશે અને નિયમસર અમલ થાય તે માટે જરૂરી પ્રબંધ કરશે.

૨. મધ્યસ્થ સમિતિની અનુમતિથી પરિષદના કામકાજ માટે કર્મચારીઓ નીમશે કે છૂટા કરશે.

૩. મધ્યસ્થ સમિતિની તેમજ પોતાની તમામ બેઠકોના કામકાજની વ્યસ્થિત કાર્યનોંધ (Minute) રાખશે.

કલમ ૨૦. પ્રમુખ સિવાયના કાર્યવાહક સમિતિના હોદ્દાદારો અને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોના અધિકારકાળ દરમિયાન હોદ્દાદારોના કે સભ્યના રાજીનામા કે અન્ય કારણસર કોઈ જગ્યા ખાલી પડશે તો મધ્યસ્થ સમિતિ તે પછીની બેઠકમાં પોતાના સભ્યોમાંથી તેવી ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરવા વરણી કરશે. હોદ્દાદારોની ખાલી જગ્યા પુરાય ત્યાં સુધી જે-તે હોદ્દાદારની ફરજો બાકીના હોદ્દાદારો/હોદ્દાદારો વચ્ચે મહામંત્રી વહેંચશે. ફરજ પરના હોદ્દાદારો પોતાની મૂળ ફરજો ઉપરાંત મહામંત્રીએ સોંપેલી વધારાની ફરજો બજાવશે.

કલમ ૨૧. કોઈ પણ હોદ્દાદાર પરિષદના અસ્તિત્વને હાનિ પહોંચે એવી રીતે વર્તતા અથવા ગેરવર્તણૂક ચલાવતા લાગે તો તે સંબંધી બોલાવેલી મધ્યસ્થ સમિતિની ખાસ બેઠકમાં હાજર રહેલા સભ્યોની ૩/૪ બહુમતીથી તેવા હોદ્દાદારોને બરતરફ કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સમિતિની રહેશે.

કલમ ૨૨ પરિષદની અને મધ્યસ્થ સમિતિની બધી બેઠકોમાં પરિષદના પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ પ્રમુખસ્થાન લેશે. ઉપર્યુક્ત બંને હોદ્દાદારોની ગેરહાજરીમાં તે પ્રસંગને માટે બેઠકના સભ્યો પોતાના પ્રમુખની વરણી કરી લેશે.

કલમ ૨૩ મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિની મુદત ચાર વર્ષની રહેશે.

કલમ ૨૪ મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો અને કાર્યવાહક સમિતિના હોદ્દાદારો નવેસર ચૂંટાઈને જૂના સભ્યો તથા હોદ્દાદારો પાસેથી તેમના કામનો હવાલો લે ત્યાં સુધી જૂના સભ્યો અને હોદ્દાદારો પોતપોતાના સ્થાને ચાલુ રહેશે. નવી મધ્યસ્થ સમિતિ તથા કાર્યવાહક સમિતિ રચાય ત્યાં સુધી જૂની મધ્યસ્થ સમિતિ અને જૂની કાર્યવાહક સમિતિ ચાલુ રહેશે.

૪.

૫.

૬.

૭.

કલમ ૧૯.

૧.

૨. મધ્યસ્થ સમિતિની અનુમતિથી પરિષદના કામકાજ માટે કર્મચારીઓ નીમશે કે છૂટા કરશે. પરંતુ કાયમી નિમણૂક માટેની પસંદગી સમિતિમાં ટ્રસ્ટીમંડળના એક પ્રતિનિધિની હાજરી અનિવાર્ય ગણાશે.

૩.

કલમ ૨૦.

કલમ ૨૧. પરિષદના કોઈ પણ હોદ્દાદાર કે સભ્ય પરિષદના હેતુ કે અસ્તિત્વને હાનિ પહોંચે એવી રીતે વર્તતા અથવા ગેરવર્તણૂક કરતા હોય અથવા પરિષદે વખતો વખત ઘડેલી નીતિ વિરુદ્ધ વર્તે તેવું કાર્યવાહક સમિતિને લાગશે તો તેવા હોદ્દાદાર કે સભ્યને બરતરફ કરવાની ભલામણ મધ્યસ્થ સમિતિને કરશે. તે સંબંધી બોલાવેલી મધ્યસ્થ સમિતિની ખાસ બેઠકમાં હાજર સભ્યોની ૩/૪ બહુમતીથી તેવા હોદ્દાદાર કે સભ્યને બરતરફ કરવીની સત્તા મધ્યસ્થ સમિતિને રહેશે. બરતરફ થયેલા હોદ્દાદાર કે સભ્ય આગામી બે ચૂંટણીમાં ઊભા રહી શકશે નહીં.

કલમ ૨૨

કલમ ૨૩ મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિની મુદત ત્રણ વર્ષની રહેશે.

કલમ ૨૪

કલમ ૨૫ કાર્યવાહક સમિતિ બોલાવે ત્યારે અથવા મધ્યસ્થ સમિતિના ઓછામાં ઓછા દસ સભ્યો સ્પષ્ટ પ્રયોજન દર્શાવીને લેખિત માગણી કરે ત્યારે મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક મેળવવામાં આવશે.

નોંધ : ૧. પ્રમુખની ચૂંટણી, મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણી અને કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી યોજવાની કાર્યવાહી હાથ ધરતાં પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટણી અધિકારીની નિયુક્તિ કરશે. ચૂંટણી અધિકારી ચૂંટણી સમિતિ ચૂંટણી અધિકારીની નિયુક્તિ કરશે. ચૂંટણી અધિકારી ચૂંટણી સમિતિ માટે ચાર સહાયક સભ્યોની વરણી કરશે.

૨. બંધારણ સાથે પ્રગટ કરેલા ચૂંટણીના નિયમોમાં સ્પષ્ટતા કે ફેરફાર કરવાની સત્તા કાર્યવાહક સમિતિની રહેશે.

૩. કોઈ પણ હોદ્દાદાર એક હોદ્દા ઉપર બે સત્ર (ટર્મ)થી વધુ વખત રહી શકશે નહિ.

૪. કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યનું અને મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યનું રાજીનામું મધ્યસ્થ સમિતિ મંજૂર કરશે.

વિભાગ : ૬

કલમ ૨૬

નાણાંનો હિસાબ અને મિલકતો

પરિષદ કોઈ પણ કારણસર કામ કરતી બંધ થાય ત્યારે તેનાં સર્વ પ્રકારના દેવાં ચૂકવાઈ જાય તે પછી જે કાંઈ મિલકત સિલકમાં રહે તે પરિષદના સભ્યોને વહેંચી આપવામાં આવશે નહીં. પણ તે વખતે અથવા તે પહેલાં સભ્યોએ ઠરાવ્યું હશે તે રીતે, અથવા તો રાજ્યની હાઈકોર્ટ પોતાની અસલ દીવાની હકૂમતમાં ઠરાવ્યું હશે તે રીતે પરિષદના હેતુઓ કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સંસ્થાને કે સંસ્થાઓને તે સોંપી દેવાનું ટ્રસ્ટીમંડળ ગોઠવશે.

કલમ ૨૭

પરિષદની માલિકીની બધી સ્થાવર મિલકતો તથા ટ્રસ્ટ ફંડો ટ્રસ્ટીઓના સંયુક્ત નામ પર રહેશે.

કલમ ૨૮

ટ્રસ્ટીઓની સંખ્યા પાંચ કરતાં ઓછી કે નવ કરતાં વધારે રહેશે નહીં.

નોંધ : સાહિત્ય પરિષદમાં આર્થિક ભંડોળ અને મિલકતોનું કામ વધું હોવાથી પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકોમાં ટ્રસ્ટીઓને આમંત્રિત સભ્ય તરીકે નિમંત્રણ આપવામાં આવશે અને તેમનું માર્ગદર્શન મેળવવામાં આવશે. ખાસ સંજોગોમાં સહી લેવાની હોય તો પરિપત્ર દ્વારા કામ કરી શકાશે.

કલમ ૨૯

ટ્રસ્ટીઓમાંથી કોઈની જગા ખાલી પડશે તો તે ખાલી પડેલી જગા માટે મધ્યસ્થ સમિતિ નવા ટ્રસ્ટીની નિમણૂક કરશે. નવા નિયુક્ત થયેલા ટ્રસ્ટી, ટ્રસ્ટીઓના કામકાજની નોંધપોથીમાં પોતાની નિમણૂકનો સ્વીકાર કર્યા બદલ સહી કરશે. ઉપર પ્રમાણે નવા ટ્રસ્ટીની સ્વીકારની સહી થયા પછી તેઓ ટ્રસ્ટીમંડળમાં સ્થાપિત થયેલા ગણાશે. ટ્રસ્ટીમંડળની બેઠક વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી એક વાર મળશે.

કલમ ૩૦

પરિષદનાં બધાં રોકડ ભંડોળો, વખતોવખત અથવા જ્યારે આવશ્યક કે સલાહભર્યું લાગે ત્યારે નીચેના ચાર હોદ્દાદારોને નામે મધ્યસ્થ સમિતિ બેંકમાં મૂકશે કે અનામત રાખશે.

(૧) કોષાધ્યક્ષ (૨) મહામંત્રી (૩) ઉપપ્રમુખ (૪) એક ટ્રસ્ટી, ઉપરોક્ત ચાર પૈકીના કોઈ પણ બે હોદ્દાદારોની સહીથી બેંક સાથેનો વ્યવહાર કરવામાં આવશે. કોષાધ્યક્ષ રૂપિયા દસ હજારથી વધુ નહિ એટલી રકમ હાથ પર રાખી શકશે.

કલમ ૩૧

પરિષદની પેટાસંસ્થાઓના નિભાવ માટેની તથા કામકાજ પરવે થતા બધા પ્રકારના ખર્ચ માટેની તથા મધ્યસ્થ સમિતિએ મંજૂર કરેલી બીજી બધી રકમો પરિષદના ભંડોળમાંથી આપવામાં આવશે.

કલમ ૩૨

કોઈ રકમ કે ભંડોળ મળ્યા બદલ જે પાવતી લખી આપવામાં આવે તેના પર મહામંત્રી અને કોષાધ્યક્ષે સહી કરી હશે તેવી પાવતી જ પરિષદની અધિકૃત પાવતી ગણાશે.

કલમ ૨૫ કાર્યવાહક સમિતિના ઓછામાં ઓછા સાત સભ્યો સ્પષ્ટ પ્રયોજન દર્શાવીને લેખિત માગણી કરે ત્યારે ખાસ બેઠક મેળશે. મધ્યસ્થ સમિતિના ઓછામાં ઓછા ૨૫ સભ્યો સ્પષ્ટ પ્રયોજન દર્શાવીને લેખિત માગણી કરે ત્યારે ખાસ બેઠક મળશે.

નોંધ : ૧.

૨. બંધારણ સાથે પ્રગટ કરેલા ચૂંટણીના નિયમોનું અર્થઘટન ચૂંટણી અધિકારી કરશે.

૩.

૪.

વિભાગ : ૬

કલમ ૨૬

કલમ ૨૭

કલમ ૨૮ ટ્રસ્ટીઓની સંખ્યા પાંચ કરતાં ઓછી કે નવ કરતાં વધારે રહેશે નહીં. ખાસ સંજોગોમાં સહી લેવાની હોય તો પરિપત્ર દ્વારા કામ કરી શકાશે.

કલમ ૨૯

કલમ ૩૦ પરિષદનાં બધાં રોકડ ભંડોળો, વખતોવખત અથવા જ્યારે આવશ્યક કે સલાહભર્યું લાગે ત્યારે નીચેના ચાર હોદ્દાદારોને નામે મધ્યસ્થ સમિતિ બેંકમાં મૂકશે કે અનામત રાખશે. (૧) મહામંત્રી (૨) કોષાધ્યક્ષ (૩) ઉપપ્રમુખ (૪) ટ્રસ્ટી મંડળે ઠરાવેલ એક ટ્રસ્ટી, ઉપરોક્ત ચાર પૈકીના કોઈ પણ બે હોદ્દાદારોની સહીથી બેંક સાથેનો વ્યવહાર કરવામાં આવશે. રોકડ રૂપિયા પચ્ચીસ હજારથી વધુ નહિ એટલી રકમ હાથ (Ceas on Hand) રોકડ રાખી શકશે.

કલમ ૩૧

કલમ ૩૨

કલમ ૩૩ પરિષદને મળેલા અને પરિષદે ખર્ચેલાં બધાં નાણાંનો તથા જે બાબતો માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાય તે બાબતોનો તેમજ પરિષદની મિલકતનો, લેણાંનો અને દેવાનો હિસાબ હોદ્દદારો પદ્ધતિસર રાખશે.

કલમ ૩૪ હિસાબના ચોપડા, કોમ્પ્યુટર ડેટા પરિષદના કાર્યાલયમાં રાખવામાં આવશે.

કલમ ૩૫ મધ્યસ્થ સમિતિ વતી સંબંધિત હોદ્દદારો દર વર્ષે સંમેલન અને જ્ઞાનસત્ર વખતે સાધારણ સામાન્ય સભામાં પરિષદનો વાર્ષિક અહેવાલ રજૂ કરશે. એ અહેવાલમાં પરિષદની આર્થિક સ્થિતિની તથા વર્ષ દરમિયાન થયેલાં કામકાજની વિગતો રજૂ કરવામાં આવશે.

નોંધ : ક. મધ્યસ્થ સમિતિ અંગભૂત સંસ્થાઓનો કે આર્થિક જવાબદારી વધારતી જગાનો સૈદ્ધાંતિક સ્વીકાર કરશે, એ પછી કાર્યવાહક સમિતિ એનો અમલ કરશે.
ખ. ચોક્કસ હેતુઓ માટે મળેલા દાનની રકમનો, તેમજ તે પરના વ્યાજનો ઉપયોગ દાનના ઉદ્દેશોને અધીન રહીને જે-તે હેતુ માટે જ કરી શકાશે.

કલમ ૩૬ પરિષદના સભ્યોને હિસાબના બધા ચોપડા તથા અન્ય ખતપત્રો પરિષદના નિયમોને અધીન રહીને જોવા મળી શકશે.

કલમ ૩૭ ક. કાર્યવાહક સમિતિ દર વર્ષે ઓડિટરની નિમણૂક કરશે અને ઓડિટર દ્વારા પરિષદના તમામ હિસાબોનું ઓડિટ થશે. ઓડિટરનાં પ્રમાણપત્ર અને હિસાબ અંગેની નોંધ મધ્યસ્થ સમિતિમાં મંજૂરી માટે રજૂ થશે.
ખ. પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ દર વર્ષે અંદાજપત્ર તૈયાર કરીને માર્યની આખર સુધીમાં મધ્યસ્થ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરી મંજૂરી મેળવશે. જરૂર પડ્યે પૂરક બજેટ રજૂ કરી તે અંગે પણ મધ્યસ્થ સમિતિની મંજૂરી મેળવશે.

વિભાગ : ૭ પરિષદની સામાન્ય સભા

કલમ ૩૮ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્રના સ્થળે સામાન્યસભાની બેઠક યોજવામાં આવશે.

કલમ ૩૯ સામાન્ય સભાની બેઠકનું સ્થળ, તેની તારીખ અને તેનો સમય તથા કામકાજની વિગતો પરિષદના સભ્યોને ઓછામાં ઓછા ત્રીસ દિવસ અગાઉ જાણ થાય તે રીતે, પરિષદ દ્વારા મોકલવામાં આવશે અથવા પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’માં પ્રગટ કરવામાં આવશે. ‘પરબ’માં પ્રગટ થયેલ પરિષદ નિયમસર ગણાશે.

કલમ ૪૦ સામાન્ય સભાના કામકાજ સંબંધમાં જો કોઈ સભ્યને કોઈ પ્રશ્ન પૂછવા હોય અથવા ઠરાવ મૂકવા હોય તો તેણે તેની લેખિત જાણ સામાન્ય સભાની બેઠકની તારીખથી ઓછામાં ઓછા દસ દિવસ અગાઉ મહામંત્રીને કરવી જોઈએ.

કલમ ૪૧ સાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠકમાં નીચે મુજબનાં કામકાજ થશે :
ક. મધ્યસ્થ સમિતિએ રજૂ કરેલા અહેવાલ તથા હિસાબની વિચારણા.
ખ. સાધારણ સામાન્ય સભામાં નિયમાનુસાર થવાં ઘટે તેવાં બીજા કોઈ પણ કામકાજ.
ગ. સાધારણ સામાન્ય સભાને લગતા પરિષદમાં જણાવેલું હોય તે કામકાજ.

કલમ ૪૨ સામાન્ય સભાની કાર્યસાધક સભ્યસંખ્યા ૫૦ની ગણાશે.

કલમ ૪૩ કાર્યસાધક સભ્યસંખ્યાના અભાવે સાધારણ સામાન્ય સભા મુલતવી રાખવી પડશે તો એ કામકાજ કરવા માટે અર્ધા કલાક પછી હાજર સભ્યસંખ્યાને જ કાર્યસાધક સભ્યસંખ્યા ગણીને સભાનું કામકાજ પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

કલમ ૪૪ ઉપર જણાવેલી સભા ‘સાધારણ સામાન્ય સભા’ ગણાશે અને બીજી સામાન્ય સભાઓ ‘અસાધારણ સામાન્ય સભા’ ગણાશે.

કલમ ૪૫ કાર્યવાહક સમિતિ અથવા મધ્યસ્થ સમિતિ પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે અથવા પરિષદના ઓછામાં ઓછા પચીસ સભ્યોની સહીથી લેખિત માગણી કરવામાં આવે ત્યારે ‘અસાધારણ સામાન્ય સભા’ની બેઠક બોલાવાશે.

કલમ ૩૩

કલમ ૩૪

કલમ ૩૫

કલમ ૩૬

કલમ ૩૭

વિભાગ : ૭ પરિષદની સામાન્ય સભા

કલમ ૩૮ સંમેલન (અધિવેશન) અને જ્ઞાનસત્રના સ્થળે સામાન્યસભાની બેઠક યોજવામાં આવશે.

કલમ ૩૯

કલમ ૪૦

કલમ ૪૧

કલમ ૪૨

કલમ ૪૩

કલમ ૪૪

કલમ ૪૫ કાર્યવાહક સમિતિ અથવા મધ્યસ્થ સમિતિ પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે અથવા પરિષદના ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યોની સહીથી લેખિત માગણી કરવામાં આવે ત્યારે ‘અસાધારણ સામાન્ય સભા’ની બેઠક બોલાવાશે.

કલમ ૪૬ કલમ ૪૫માં દર્શાવેલી માગણીમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવેલો હોવો જોઈએ અને તે પરિષદના કાર્યાલયમાં નોંધાયેલો હોવો જોઈએ.

કલમ ૪૭ આવી માગણી નોંધવામાં આવે ત્યાર પછી કાર્યવાહક સમિતિ અથવા મધ્યસ્થ સમિતિ ત્રણ માસની મુદતની અંદર અસાધારણ સામાન્ય સભા ન બોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સભ્યો પોતે જ માગણી નોંધાવ્યાના ત્રણ માસ વીત્યે એવી સભા બોલાવી શકશે અને તે માન્ય રહેશે.

કલમ ૪૮ પરિષદના સભ્યોની કોઈ પણ બેઠકમાં લેખિત મત લેવાની માગણી ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો તરફથી થાય નહિ તો પ્રમુખશ્રીની સંમતિથી કોઈ પણ ઠરાવ પસાર થયેલો ગણાશે અને પરિષદના કામકાજની કાર્યનોંધના ચોપડામાં તેવી મતલબની નોંધ લેવાય તેને ઠરાવની પૂરતી સાબિતી ગણવામાં આવશે. એ ઠરાવને પક્ષે કે વિરુદ્ધ કેટલા મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહિ.

વિભાગ : ૮
કલમ ૪૯ સંમેલન અને જ્ઞાનસત્ર પરિષદનું સંમેલન દર બે વર્ષે ભરાશે અને પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર પણ દર બે વર્ષે ભરાશે. એક વર્ષે સંમેલન અને એક વર્ષે જ્ઞાનસત્ર યોજાય એ રીતે તેનું આયોજન કરવામાં આવશે.

કલમ ૫૦ સંમેલન ભરવાના સ્થાને સ્વાગત સમિતિની રચના થાય અને બીજો જરૂરી પ્રબંધ થાય તેની વ્યવસ્થા કાર્યવાહક સમિતિ કરશે ને તે માટે જરૂરી નિયમો પણ તે ઘડી શકશે.

કલમ ૫૧ જ્ઞાનસત્ર કે સંમેલન માટે કયા વિષય-વિભાગો રાખવા તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે. જ્ઞાનસત્ર કે સંમેલનની એક બેઠકનો વિષય સ્વાગત સમિતિ નક્કી કરશે અને તેની જાણ કાર્યક્રમ પહેલાં ત્રણ માસ અગાઉ પરિષદને લેખિતરૂપમાં કરશે.

કલમ ૫૨ જ્ઞાનસત્ર અને સંમેલનમાં તમામ ખર્ચની તેમજ જ્ઞાનસત્ર અને સંમેલનના અહેવાલની પ્રસિદ્ધિના ખર્ચની કુલ જવાબદારી જ્ઞાનસત્ર અને સંમેલનની સ્વાગતસમિતિની રહેશે.

વિભાગ : ૯
કલમ ૫૩ સંમેલનના પ્રમુખ તથા વિભાગીય પ્રમુખો સંમેલનના પ્રમુખપદ માટે પરિષદના દસ આજીવન સભ્યો સંયુક્ત રીતે પોતાની પસંદગીનું એક નામ સૂચવી શકશે.

કલમ ૫૪ સંમેલન ભરવાના ઓછામાં ઓછા પાંચ માસ અગાઉ ચૂંટણી અધિકારી પરિષદ કાર્યાલય દ્વારા પરિષદના તમામ પ્રકારના સભ્યોને પરિપત્ર મોકલીને અથવા 'પરબ'માં એ પરિપત્ર છાપીને પ્રમુખનું નામ સૂચવવાનું જણાવશે.

કલમ ૫૫ આ પદ્ધતિએ સૂચવાયેલાં નામોવાળી વ્યક્તિઓને, પ્રમુખની ચૂંટણી માટેના મતપત્રકમાં તેમનું નામ સામેલ રાખવા બાબતની સંમતિ અંગે ચૂંટણી અધિકારી પુછાવશે અને જેમની સંમતિ આવી હશે તેમનું જ નામ મતપત્રકમાં સામેલ રખાશે.

કલમ ૫૬ સંમેલનની તારીખના ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ પહેલાં પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ જાય એ રીતે ચૂંટણી સમિતિ આખો કાર્યક્રમ ગોઠવશે.

કલમ ૫૭ કલમ ૫૪, ૫૫, ૫૬ પ્રમાણે પ્રમુખપદ માટે મળેલાં નામોને વર્ણનુક્રમે ગોઠવીને ચૂંટણી અધિકારી મતપત્રક તૈયાર કરશે અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા વાર્ષિક સામાન્ય સભ્ય, જે-તે વર્ષના માર્ચ સુધીમાં નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય, આજીવન સંસ્થા સભ્ય, દાતા સભ્ય તથા સંવર્ધક સભ્યને ટપાલથી અથવા કુરિયરથી મતપત્રક મોકલી આપશે.

કલમ ૫૮ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં મત આપવા સંબંધમાં કઈ પદ્ધતિને અનુસરવું તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે.

કલમ ૪૬ કલમ ૪૫માં દર્શાવેલી માગણીમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવેલો હોવો જોઈએ અને તે પરિષદના કાર્યાલયમાં નોંધાયેલો હોવો જોઈએ.

કલમ ૪૭ આવી માગણી નોંધવામાં આવે ત્યાર પછી કાર્યવાહક સમિતિ અથવા મધ્યસ્થ સમિતિ ત્રણ માસની મુદતની અંદર અસાધારણ સામાન્ય સભા ન બોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સભ્યો પોતે જ માગણી નોંધાવ્યાના ત્રણ માસ વીત્યે એવી સભા બોલાવી શકશે અને તે માન્ય રહેશે.

કલમ ૪૮ પરિષદના સભ્યોની કોઈ પણ બેઠકમાં લેખિત મત લેવાની માગણી ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો તરફથી થાય નહિ તો પ્રમુખશ્રીની સંમતિથી કોઈ પણ ઠરાવ પસાર થયેલો ગણાશે અને પરિષદના કામકાજની કાર્યનોંધના ચોપડામાં તેવી મતલબની નોંધ લેવાય તેને ઠરાવની પૂરતી સાબિતી ગણવામાં આવશે. એ ઠરાવને પક્ષે કે વિરુદ્ધ કેટલા મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહિ.

વિભાગ : ૮
કલમ ૪૯ સંમેલન અને જ્ઞાનસત્ર પરિષદનું સંમેલન દર બે વર્ષે ભરાશે અને પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર પણ દર બે વર્ષે ભરાશે. એક વર્ષે સંમેલન અને એક વર્ષે જ્ઞાનસત્ર યોજાય એ રીતે તેનું આયોજન કરવામાં આવશે.

કલમ ૫૦ સંમેલન ભરવાના સ્થાને સ્વાગત સમિતિની રચના થાય અને બીજો જરૂરી પ્રબંધ થાય તેની વ્યવસ્થા કાર્યવાહક સમિતિ કરશે ને તે માટે જરૂરી નિયમો પણ તે ઘડી શકશે.

કલમ ૫૧ જ્ઞાનસત્ર કે સંમેલન માટે કયા વિષય-વિભાગો રાખવા તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે. જ્ઞાનસત્ર કે સંમેલનની એક બેઠકનો વિષય સ્વાગત સમિતિ નક્કી કરશે અને તેની જાણ કાર્યક્રમ પહેલાં ત્રણ માસ અગાઉ પરિષદને લેખિતરૂપમાં કરશે.

કલમ ૫૨ જ્ઞાનસત્ર અને સંમેલનમાં (અધિવેશન) તમામ ખર્ચની તેમજ જ્ઞાનસત્ર અને સંમેલન (અધિવેશન)ના અહેવાલની પ્રસિદ્ધિના ખર્ચની કુલ જવાબદારી જ્ઞાનસત્ર અને સંમેલન (અધિવેશન)ની સ્વાગતસમિતિની રહેશે.

વિભાગ : ૯
કલમ ૫૩ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન)ના પ્રમુખ તથા વિભાગીય પ્રમુખો સંયુક્ત રીતે પોતાની પસંદગીનું એક નામ સૂચવી શકશે.

કલમ ૫૪ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન)ભરવાના ઓછામાં ઓછા પાંચ માસ અગાઉ ચૂંટણી અધિકારી પરિષદ કાર્યાલય દ્વારા પરિષદના તમામ પ્રકારના સભ્યોને પરિપત્ર મોકલીને અથવા 'પરબ'માં એ પરિપત્ર છાપીને પ્રમુખનું નામ સૂચવવાનું જણાવશે.

કલમ ૫૫ આ પદ્ધતિએ સૂચવાયેલાં નામોવાળી વ્યક્તિઓને, પ્રમુખની ચૂંટણી માટેના મતપત્રકમાં તેમનું નામ સામેલ રાખવા બાબતની સંમતિ અંગે ચૂંટણી અધિકારી પુછાવશે અને જેમની સંમતિ આવી હશે તેમનું જ નામ મતપત્રકમાં સામેલ રખાશે.

કલમ ૫૬ સંમેલન (અધિવેશન)ની તારીખના ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ પહેલાં પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ જાય એ રીતે ચૂંટણી સમિતિ આખો કાર્યક્રમ ગોઠવશે.

કલમ ૫૭ કલમ ૫૪, ૫૫, ૫૬ પ્રમાણે પ્રમુખપદ માટે મળેલાં નામોને વર્ણનુક્રમે ગોઠવીને ચૂંટણી અધિકારી મતપત્રક તૈયાર કરશે અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા વાર્ષિક સામાન્ય સભ્ય, જે-તે વર્ષના માર્ચ સુધીમાં નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય, આજીવન સંસ્થા સભ્ય, દાતા સભ્ય તથા સંવર્ધક સભ્યને ટપાલથી અથવા કુરિયરથી મતપત્રક મોકલી આપશે.

કલમ ૫૮ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં મત આપવા સંબંધમાં કઈ પદ્ધતિને અનુસરવું તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે.

- કલમ ૫૮ સંમેલનમાં વિભાગો, વિભાગીય અધ્યક્ષો અને વક્તાઓ મધ્યસ્થ સમિતિ નક્કી કરશે. જ્ઞાનસત્રના વિષયો અને વક્તાઓ પણ મધ્યસ્થ સમિતિ નક્કી કરશે. સાધારણ રીતે સંમેલનના વિભાગીય અધ્યક્ષ જ્ઞાનસત્રની બેઠકોના વિભાગીય અધ્યક્ષ રહેશે. પરંતુ મધ્યસ્થ સમિતિ અનિવાર્ય સંજોગોમાં વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે અન્ય વિદ્વાનની પસંદગી કરી શકશે.
- કલમ ૬૦ સંમેલન અને જ્ઞાનસત્રની તારીખથી ઓછામાં ઓછા બે માસ અગાઉ વિભાગીય અધ્યક્ષપદ માટેની છેવટની પસંદગી થઈ જાય એ રીતે મધ્યસ્થ સમિતિ આ સંબંધમાં જરૂરી પ્રબંધ કરશે.

- વિભાગ : ૧૦ બંધારણમાં ફેરફાર
- કલમ ૬૧ બંધારણમાં ફેરફાર કરવા માટે ખાસ બોલાવાયેલી પરિષદની અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠકમાં જ બંધારણમાં સુધારા કરવા માટેનો ઠરાવ કે ઠરાવો રજૂ કરી શકાશે.
- કલમ ૬૨ આવી ઠરાવ પસાર કરવા માટે હાજર રહેલા અને મતદાન માટે અધિકૃત એવા સામાન્ય સભ્યોની ૨/૩ બહુમતી આવશ્યક ગણાશે.
- કલમ ૬૩ પરિષદના નોંધાયેલા કોઈ પણ ૨૫ સામાન્ય સભ્યો સંયુક્ત રીતે લેખિત રૂપમાં બંધારણમાં સુધારા સૂચવી શકશે.
- કલમ ૬૪ આવા સુધારા સૂચવાયા પછી બે માસની મુદતમાં પરિષદના મહામંત્રી મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક બોલાવી તેમાં એ સુધારા રજૂ કરશે. મધ્યસ્થ સમિતિ બંધારણ સુધારવા માટેનાં એ સૂચનો પર વિચાર કરી પોતાની બેઠક પછી બે માસ કરતાં વધારે નહીં એટલી મુદતમાં પરિષદની અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠક બોલાવવાની સૂચના મહામંત્રીને આપશે.
- કલમ ૬૫ આવી અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠકમાં જે સભ્યો સતત છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પરિષદના સામાન્ય સભ્યો રહ્યા હોય તેમજ વિવિધ પ્રકારના આજીવન સભ્યો હોય તેમને જ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.
- કલમ ૬૬ અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠકનું સ્થળ, તેની તારીખ અને સમય તેમજ કામકાજની વિગતો દર્શાવનારો પરિપત્ર પરિષદના ઉપર સૂચવ્યા બધા સભ્યોને પંદર દિવસ અગાઉ પહોંચાડવામાં આવશે.
- નોંધ : સભ્યોનાં નોંધાયેલાં સરનામે ટપાલ/કુરિયર મારફતે કે પરિષદના મુખપત્ર 'પરબ' મારફતે સભ્યોને મોકલવામાં આવેલો પરિપત્ર નિયમસર ગણાશે.
- કલમ ૬૭ બંધારણમાં ફેરફાર કરવા માટે બોલાવેલી અસાધારણ સામાન્ય સભાની કાર્યસાધક સંખ્યા ૫૦ની ગણાશે. કાર્યસાધક સંખ્યાને અભાવે અસાધારણ સભા મુલતવી રહેશે તો એ કામકાજ કરવા માટે અર્ધા કલાક પછી હાજર સંખ્યાને જ કાર્યસાધક સંખ્યા ગણીને સભાનું કામકાજ કરવામાં આવશે.

પરિશિષ્ટ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ચૂંટણીના નિયમો

૧. પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટણી અધિકારીની નિમણૂક કરશે. ચૂંટણી અધિકારી ચૂંટણીનું સમગ્રતથા સંચાલન કરશે.
૨. પ્રમુખની ચૂંટણી માટે નિયત પદ્ધતિએ સૂચવાયેલાં નામોવાળી વ્યક્તિઓને, તેમનું પોતાનું નામ મતપત્રકમાં સામેલ રાખવાની સંમતિ અંગે. ચૂંટણી અધિકારી પૂછાવશે, અને જેમની લેખિત સંમતિ ચૂંટણી અધિકારીએ સૂચવેલી નિયત સમયમર્યાદામાં આવી હશે એમનું જ નામ મતપત્રકમાં સામેલ કરશે.

- કલમ ૫૮ સંમેલન (અધિવેશન)માં વિભાગો, વિભાગીય અધ્યક્ષો અને વક્તાઓ મધ્યસ્થ સમિતિ નક્કી કરશે. જ્ઞાનસત્રના વિષયો અને વક્તાઓ પણ મધ્યસ્થ સમિતિ નક્કી કરશે. સાધારણ રીતે સંમેલન (અધિવેશન)ના વિભાગીય અધ્યક્ષ જ્ઞાનસત્રની બેઠકોના વિભાગીય અધ્યક્ષ રહેશે. પરંતુ મધ્યસ્થ સમિતિ અનિવાર્ય સંજોગોમાં વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે અન્ય વિદ્વાનની પસંદગી કરી શકશે.
- કલમ ૬૦ સંમેલન (અધિવેશન) અને જ્ઞાનસત્રની તારીખથી ઓછામાં ઓછા બે માસ અગાઉ વિભાગીય અધ્યક્ષપદ માટેની છેવટની પસંદગી થઈ જાય એ રીતે મધ્યસ્થ સમિતિ આ સંબંધમાં જરૂરી પ્રબંધ કરશે.

- વિભાગ : ૧૦ બંધારણમાં ફેરફાર
- કલમ ૬૧

- કલમ ૬૨
- કલમ ૬૩ પરિષદના નોંધાયેલા કોઈ પણ ૩૦ સામાન્ય સભ્યો સંયુક્ત રીતે લેખિત રૂપમાં બંધારણમાં સુધારા સૂચવી શકશે.
- કલમ ૬૪
- કલમ ૬૫ આવી અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠકમાં જે આજીવન સભ્યો હોય તેમને જ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.
- કલમ ૬૬ અસાધારણ સામાન્ય સભાની બેઠકનું સ્થળ, તેની તારીખ અને સમય તેમજ કામકાજની વિગતો દર્શાવનારો પરિપત્ર પરિષદના ઉપર સૂચવ્યા બધા સભ્યોને પંદર દિવસ અગાઉ પહોંચાડવામાં આવશે.
- નોંધ : સભ્યોનાં નોંધાયેલાં સરનામે રજિસ્ટર પોસ્ટ/સ્પીડ પોસ્ટ મારફતે કે પરિષદના મુખપત્ર 'પરબ' મારફતે સભ્યોને મોકલવામાં આવેલો પરિપત્ર નિયમસર ગણાશે.
- કલમ ૬૭

પરિશિષ્ટ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ચૂંટણીના નિયમો

- ૧.
- ૨.

૩. પરિષદના પ્રમુખ સિવાયની પરિષદની કોઈ પણ ચૂંટણી વેળાએ ઉમેદવારની દરખાસ્ત કરનાર અને ટેકો આપનાર બંને સભ્યો સતત ત્રણ વર્ષ સુધી પરિષદના સભ્ય રહ્યા હોય તે જરૂરી છે.
  ૪. કાઉન્ટર ફોઈલવાળું અને ચૂંટણી અધિકારીની સહીવાળું મતપત્રક અન્ડર પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટથી અથવા કુરિયર દ્વારા મતાધિકાર ધરાવતા સભ્યોને મોકલાશે.
  ૫. મતપત્રકોમાં ઉમેદવારનાં નામ વર્ણાનુક્રમે ગોઠવેલાં રહેશે.
  ૬. ચૂંટણીઅધિકારીની સહીવાળું. કાઉન્ટર ફોઈલવાળું અને વર્ણાનુક્રમે તૈયાર થયેલું છાપેલાં મતપત્રક કુલ ત્રણ નંબરવાળાં પરબીડિયાં સાથે મોકલવામાં આવશે.
  ૭. આ પરબીડિયામાં નીચે મુજબનાં રહેશે :
    - (૧) પરબીડિયા નંબર-૧ ઉપર ‘ખાનગી/મતદાન/અને પરિષદનું સરનામું છપાયેલું હશે.
    - (૨) બે નંબરનું પરબીડિયું કાઉન્ટરફોઈલનો નંબર તથા મતદારની સહી અને સરનામાની જગ્યા ધરાવતું હશે.
    - (૩) ત્રણ નંબરનું પરબીડિયું મતપત્રક મૂકવા માટેનું સાદું પરબીડિયું હશે, જેની ઉપર ‘ખાનગી/મતદાન/ અને ક્રમાંક ૩ સિવાય બીજું કશું જ લખેલું કે છાપેલું નહીં હોય.’
  ૮. ત્રણ નંબરનું પરબીડિયું મતપત્રક મૂકવા માટેનું સાદું પરબીડિયું છે. મતદાન કર્યા પછી મતદાર એમાં મતપત્રક મૂકશે અને આ ત્રણ નંબરના પરબીડિયાને બે નંબરના પરબીડિયામાં મૂકશે. મતદાર આ બે નંબરના પરબીડિયા ઉપર પોતાની સહી કરશે અને પોતાનું સરનામું લખશે. સહી અને સરનામું એ બંને બાબતોઆ બે નંબરના પરબીડિયા ઉપર આવશ્યક છે. અન્યથા મતપત્રક રદ થશે. આ પછી બે નંબરના પરબીડિયાને એક નંબરના પરબીડિયામાં મૂકી જરૂરી ટપાલ ટિકિટ લગાવી, ઉપર કશુંય લખ્યા વિના જ ટપાલમાં અથવા કુરિયરથી રવાના કરવાનું રહેશે. ટપાલ અથવા કુરિયર સિવાય રૂબરૂ કે અન્ય રીતે આવેલું તેમજ ઉપર કશુંક લખેલું હોય એવા પરબીડિયામાંનું મતપત્રક રદ ગણાશે.
  ૯. ટપાલ અથવા કુરિયર મારફતે જે-તે દિવસે આવેલાં મતપત્રકોને ચૂંટણીઅધિકારી ઓફિસસમય પૂરો થાય ત્યાં સુધીમાં ગણતરી કરી, તેમજ નોંધ કરી સીલ કરીને રાખશે.
  ૧૦. મતદારને ત્રણ પરબીડિયાં સહિત મતપત્રક અન્ડર પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટથી કે કુરિયરથી મોકલવામાં આવ્યા પછી, સ્વીકાર્ય ગણી શકાય તેવા કોઈ કારણસર મતપત્રક ગેરવલ્લે જાય તો તે મતદારની લેખિત માગણી આવ્યેથી યોગ્ય ચકાસણી બાદ ડુપ્લિકેટ મતપત્રક મોકલવામાં આવશે. મતપત્રક મોકલવાને પૂરતું કારણ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા ચૂંટણી અધિકારી જવાબદાર ગણાશે નહિ.
  ૧૧. સામાન્ય, સંવર્ધક, દાતા કે સંસ્થાસભ્ય એ ચાર મતદાર વિભાગમાંથી મતદાર કોઈ પણ એક જ વિભાગમાં મતદાન કરી શકશે.
- મતગણતરીના નિયમો
૧. મતગણતરી વખતે ઉમેદવાર કે એના અધિકૃત પત્ર સાથેની વ્યક્તિ હાજર રહી શકશે.
  ૨. મતગણતરી શરૂ થાય તે પહેલાં ટપાલમાં કે કુરિયરથી આવેલા એક નંબરના પરબીડિયામાંથી મતદારની સહી અને સરનામાવાળું બે નંબરનું પરબીડિયું જુદું પાડવામાં આવશે.
  ૩. બે નંબરના પરબીડિયા ઉપરની મતદારની સહીની પ્રમાણભૂતતાને, ચૂંટણી અધિકારીને જરૂર જણાશે તો, ચકાસવામાં આવશે તેમજ પરબીડિયા ઉપરના નંબરને કાઉન્ટરફોઈલ ઉપરના નંબર સાથે ચકાસવામાં આવશે.
  ૪. આ પછી બે નંબરના પરબીડિયાને ફોડીને એમાંથી મતપત્રક મૂકેલું ત્રણ નંબરવાળું સાદું પરબીડિયું જુદું પાડવામાં આવશે.
  ૫. ત્રણ નંબરનું પરબીડિયું ખોલવામાં આવશે અને મતપત્રક ઉપર ચૂંટણી અંગેના નિયમોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચૂંટણી અધિકારીની સહી છે કે કેમ એ ચકાસવામાં આવશે. સહી વગરનું મતપત્રક રદ ગણાશે.
  ૬. પરબીડિયા નંબર ત્રણને બદલે પરબીડિયા નંબર એક કે બે અથવા અન્ય કોઈ પરબીડિયામાંથી મળી આવેલું મતપત્રક રદ થશે. એક પરબીડિયામાંથી એકથી વધુ મતપત્રકો નીકળશે તો તે

૩. પરિષદના પ્રમુખ સિવાયની પરિષદની કોઈ પણ ચૂંટણી વેળાએ ઉમેદવારની દરખાસ્ત કરનાર અને ટેકો આપનાર બંને આજીવન સભ્યો હોવા જોઈએ.
  ૪. કાઉન્ટર ફોઈલવાળું અને ચૂંટણી અધિકારીની સહીવાળું મતપત્રક અન્ડર પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટથી અથવા રજિસ્ટર પોસ્ટ દ્વારા મતાધિકાર ધરાવતા સભ્યોને મોકલાશે.
  - ૫.
  - ૬.
  - ૭.
  - ૮.
  - ૯.
  - ૧૦.
  ૧૧. સામાન્ય, સંવર્ધક, દાતા કે સંસ્થાસભ્ય એ ચાર મતદાર વિભાગમાંથી મતદાર કોઈ પણ એક જ વિભાગમાં મતદાન કરી શકશે. અને તે કયા વિભાગમાં મત આપવા માગે છે તે ચૂંટણી અધિકારીને જણાવશે.
- ૧.
  - ૨.
  - ૩.
  - ૪.
  - ૫.
  - ૬.

- બધાં મતપત્રકો રદ થશે.
૭. જે પરબીડિયા ઉપર મતદારની સહી અને સરનામું લખવાની સૂચના આપેલી છે તેના ઉપરની સહી સુવાચ્ય ન હોય અને તેની મેળવણી શક્ય ન હોય તો આવા પરબીડિયાની અંદરનું મતપત્રક રદ ગણાશે.
  ૮. જે મતપત્રકમાં સૂચિત સંખ્યાથી વધુ કે ઓછી ચોકડી કરેલી હશે તે મતપત્રક રદ ગણાશે.
  ૯. જો કોઈ પણ બે ઉમેદવારને સરખા મત મળશે તો ચૂંટણી અધિકારી બંનેના નામની ચિઠ્ઠીઓ તૈયાર કરી, એક ચિઠ્ઠી ઉપાડશે. ઉપાડેલી ચિઠ્ઠીમાં જે ઉમેદવારનું નામ આવશે તેમને ચૂંટાયેલા જાહેર કરશે. હારજીતનો પ્રશ્ન ન હોય ત્યાં સરખા મતવાળા ઉમેદવારોનાં નામ વર્ણાનુક્રમે ગોઠવી શકાશે.
  ૧૦. મતગણતરી દરમિયાન હાજર ઉમેદવાર કે ઉમેદવારના અધિકૃત પત્ર ધરાવતા પ્રતિનિધિ ગણતરી પૂરી થયા પછીની ત્રીસ મિનિટ સુધીમાં જરૂર જણાય તો ફેરમતગણતરી માટે લેખિત વિનંતી કરી શકશે. ચૂંટણી અધિકારીને યોગ્ય લાગશે તો જ ફેરમતગણતરી આપવામાં આવશે. મતગણતરી પૂરી થયા પછી મતગણતરીના સ્થળ પર જ ફેરમતગણતરીની લેખિત વિનંતી નહીં થઈ હોય તો પાછળથી તે અંગે કોઈ પણ રજૂઆત ધ્યાન પર લેવાશે નહીં.
  ૧૧. પરિણામ જાહેર થવાના દિવસ સહિત પંદર દિવસ સુધી ચૂંટણી અધિકારી પાસે મતપત્રકો સીલબંધ પેકેટમાં જાળવવામાં આવશે. ત્યારબાદ શક્ય તેટલી વહેલી તકે આ મતપત્રકોનો નાશ કરવામાં આવશે.

૭. જે પરબીડિયા ઉપર મતદારની સહી અને સરનામું લખવાની સૂચના આપેલી છે તેના ઉપરની સહી સુવાચ્ય ન હોય અને તેની મેળવણી શક્ય ન હોય તો આવા પરબીડિયાની અંદરનું મતપત્રક રદ ગણાશે, મતદારે સહી સાથે પોતાનું નામ દર્શાવવાનું રહેશે.

૮.
૯.

૧૦.

૧૧.

આ અંકના લેખકો

કિરીટ દૂધાત	: એ/૧, સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, ભાગવત વિદ્યાપીઠ પાસે, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૦
કિસન સોસા	: પ્રણામી મંદિર પાસે, સૈયદપરા, સુરત-૩૯૫૦૦૩
ધનસુખલાલ પારેખ:	૧૦૧, મેહુલ એપાર્ટમેન્ટ, નાની મહેતવાડ, વલસાડ-૩૯૬૦૦૧
નીલમ દોશી	: એક્સિક્યુટીવ બંગલા નં.૨ બિરલા કોલોની, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૬
પીયૂષ ઠક્કર	: બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૭
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ પંડ્યા	: એચ/૮૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ્સ, ડ્રાઈવ ઈન રોડ, માનવમંદિર સામે, મેમનગર, અમદાવાદ.
ભારતી રાણે	: સ્નેહાંજલિ હોસ્પિટલ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી માર્ગ, બારડોલી-૩૯૪૬૦૧, જિ. સુરત
રક્ષા શુક્લ	: 'નંદન', ૧૫, શાસ્ત્રીનગર, તળાજા-૩૬૪૧૪૦, જિ.ભાવનગર
રમણીક સોમેશ્વર	: 'રમ્ય', સી/૨, સંસ્કૃત ટેનામેન્ટ્સ, સી.એચ. વિદ્યાલય સામે, પારસ બંગલા પાછળ, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
રવીન્દ્ર પારેખ	: ૧, યુનિયનધારા, મોદી બંગલા, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૭
રશીદ મીર	: ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૯
રાજેન્દ્ર પટેલ	: ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨
વિજય રાજયગુરુ	: ૪૦, ગૌતમેશ્વરનગર, રાજકોટ રોડ, સિહોર-૩૬૪૨૪૦, જિ. ભાવનગર
સંજુ વાળા	: એ/૭૭, આલાપ એવન્યૂ, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
સુરેશ ગઢવી	: આણંદ આર્ટ્સ કોલેજ, ઈલેક્ટ્રિક ગ્રીડ પાસે, આણંદ-૩૮૮૦૦૧
હરીશ ધોબી	: ગાયત્રીનગર સોસાયટી, કેનેરા બેન્ક પાસે, ડેરોલ સ્ટેશન રોડ, જિ. પંચમહાલ
હસિત મહેતા	: 'મસ્ત', ૮, ચંદ્રલોક સોસાયટી, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઈટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	ચરિત્રલેખો	250
વણજોયું મહુરત	અનુ. દક્ષા પટેલ	વાર્તાસંગ્રહ	180
એકલવીર સનત મહેતા	ડંકેશ ઓઝા	ચરિત્ર	200
મન માટીમાં	ધનશ્યામ પટેલ	કાવ્યસંગ્રહ	120
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180
દશ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	અનુ. રેમંડ પરમાર	વાર્તાસંગ્રહ	200
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	વાર્તાસંગ્રહ	100
बिन्दु से सिन्धु की और	સં. નિયાઝ પઠાન	વિવેચન	350
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
એક મુઠ્ઠી આસમાન	અનુ. રેમંડ પરમાર	નવલકથા	200
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	160
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી	વાર્તાસંગ્રહ	200
સોકેટીસથી માર્ફ્સ	મનુભાઈ પંચોળી	ચિંતન	130
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેષ પંડ્યા	નિબંધ	80
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે ર. ચૌધરીની વાર્તાઓ		180
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	200
આજની ઘડી તે..	કંદર્પ ર. દેસાઈ	નવલકથા	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	140
Steps towards Mastering Gujarati	રેમંડ પરમાર	શિક્ષણ	400

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો (અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
૨૩.	દક્ષિણા-૨ (અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં જે-જે કાવ્યસ્વરૂપો આજે પણ આપણા લોકસમાજમાં જીવંત છે, તેમાં રાસ, ગરબા, ધોળ, પદ, ભજન અને દુહાની સાથે ‘પાંચકડાં’ પણ છે. ‘છપ્પો’ જેમ સંખ્યાની દૃષ્ટિ સ્વરૂપનો વાયક બન્યો છે, તેમ ‘પાંચકડાં’ પણ સંખ્યા વાયક શબ્દ છે. ‘પાંચકડાં’ એટલે જેમાં પાંચ કડીઓ છે તે. આ ‘પાંચકડાં’ જુદા જુદા રાગમાં અને ઢાળમાં ગવાય છે. મુખ્યત્વે તે ધર્મસ્થાનોમાં, ખાસ કરીને દ્વારકાધીશના મંદિરમાં ગવાય છે. આમ તો તે સમૂહમાં ગવાતું કાવ્યસ્વરૂપ છે, પરંતુ ક્યારેક એકાદો ભક્તજન ઊભો થઈને તાળીઓ પાડતો તે ગાય છે. અદ્યાપિ ‘પાંચકડાં’નો કોઈ સંગ્રહ થયાનું ધ્યાનમાં નથી.

- નરોત્તમ પલાણ

મધ્યકાલીન સમયે દશમી સદી પછી જન્મેલી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી ઇત્યાદિ મુખ્ય એકવીસથી પણ વિશેષ સંખ્યાની અર્વાચીન ભારતીય આર્યભાષાઓમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશનાં ગદ્ય અને પદ્યનાં લગભગ બધાં જ સ્વરૂપો ઊતરી આવ્યાં - સિવાય કે મહાકાવ્ય ! મધ્યકાળમાં અનેક અર્વાચીન નવી આર્યભાષાઓમાં સુદીર્ઘ કથાગ્રાંથી પદ્યરચનાઓ છે, તેમાં ઐતિહાસિક મનાતી વ્યક્તિ પરની પ્રબંધાત્મક વીરગાથાઓ અને પૌરાણિક પાત્રોની આખ્યાનસ્વરૂપ પ્રકારની કથાઓ છે, ગેય કૃતિઓ છે, પરંતુ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પરિપાટીનાં મહાકાવ્યો લખાયાં નથી. લખાયાં તે કાં તો વીરગાથાઓ છે અથવા રંજક પ્રેમાખ્યાનો છે કે પછી ધાર્મિક આખ્યાનો છે, મહાકાવ્ય નહિ. પરંતુ લોકબોલીની પરંપરામાં, ‘ગ્રામભાષા’માં મહાકાવ્યની પરંપરા લુપ્ત ન હતી.

- ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

કવ્વાલી, સૂફી સંગીતની એક આગવી મુસ્લિમ પરંપરા છે. કવ્વાલીની પરંપરા દક્ષિણ એશિયામાં ૭૦૦ વર્ષ જૂની છે અને તે પર્શિયા થઈને ભારતમાં પ્રસરી છે. બંદગીમાં સંગીતનો ઉપયોગ આધુનિક મુસલમાનોને (મદરેસામાં તાલીમ પામેલાને) માફક નથી આવતો, ભલે કુરાનમાં સંગીતનો વિરોધ કરતો કોઈ ઉલ્લેખ નથી, પણ મુસલમાન પરંપરામાં પહેલેથી જ સંગીત કે નૃત્યને અનૈતિકતા સાથે જોડવામાં આવ્યા છે અને માટે જ સંગીતકારોને તેઓ કાફિર-પાપી ગણે છે.

- ચિરંતન ભટ્ટ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

બેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાથ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે: ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું. એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું. પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ.બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

રનાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યને અજવાળતા ઉત્કૃષ્ટ નિબંધસંગ્રહો

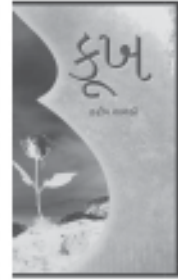
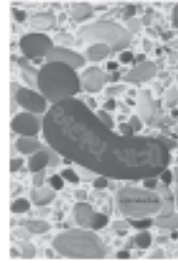
પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
આપણું ગુજરાત (લેખો)	દિનેશ દેસાઈ	૨૯૦.૦૦
Modi : New Vision For India	Dinesh Desai	૩૫૦.૦૦
(Articles)		
મહા નાયક નરેન્દ્ર મોદી (હિન્દી)	દિનેશ દેસાઈ	૨૩૫.૦૦
(લેખસંગ્રહ)		
સુરક્ષા વ્યવસ્થાપન (લેખસંગ્રહ)	દિનેશ દેસાઈ	૧૨૫.૦૦
મોદી મોડલ : ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	દિનેશ દેસાઈ	૩૦૦.૦૦
સહિયારું જીવન (નિબંધસંગ્રહ)	ફાધર વર્ગીસ પોલ	૧૨૫.૦૦
બિચ બિચ બારી (લલિતનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૧૪૫.૦૦
નિજાકૃતિ (અંગત અને અન્ય નિબંધો)	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૨૪૦.૦૦
વ્યક્તિત્વનાં બંધન તોડીફોડી	ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ'	૯૦.૦૦
(લલિત નિબંધસંગ્રહ)		
નરેન્દ્ર મોદી અને યંગિસ્તાન	દિનેશ દેસાઈ	૧૮૦.૦૦
(કિશોરલક્ષી લેખસંગ્રહ)		
ગતિશીલ ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	દિનેશ દેસાઈ	૧૪૫.૦૦
પારિજાત (લેખસંગ્રહ)	રેખા ભટ્ટ	૨૬૦.૦૦
એ મને હંમેશાં યાદ રહેશે (પ્રેરક પ્રસંગો)	માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રી	૧૦૦.૦૦
	આનંદીબેન પટેલ	
કોમનમેનની કથની (લેખો)	હસમુખ પટેલ	૨૪૦.૦૦
સાંધ્ય વેળાએ (વડીલોની વાતો)	રશ્મિ શાહ	૧૯૫.૦૦
ઓળખ આંતરધનની (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૫૫.૦૦
પ્રતિભાવન હો ! (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૮૫.૦૦
સમજણનો સેતુ (સામાજિક લઘુનિબંધો)	વિપિન પંડ્યા	૧૩૫.૦૦
હજી યાદ છે (લલિતનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૧૪૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
સફળતાની સુવાસ (નિબંધસંગ્રહ)	ફાધર વર્ગીસ પોલ	૧૩૫.૦૦
અથ કિમ્ (લલિત નિબંધ)	પ્રવીણ પંડ્યા	૧૬૦.૦૦
ગુલમહોર (નિબંધસંગ્રહ)	રાઘવજી માધડ	૧૦૫.૦૦
ભવની ભવાઈ (નિબંધસંગ્રહ)	રાઘવજી માધડ	૧૨૦.૦૦
શ્રવણ સંપદા (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૮૫.૦૦
નીરવ ઉત્સવ (લલિત નિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૯૫.૦૦
બટકબોલા બુધાલાલ (હાસ્યનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૧૦૦.૦૦
સોનેરી ચુંબન (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૪૫.૦૦
નિબંધબોધ (લલિતનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૧૧૫.૦૦
આ હોવાના સંદર્ભો (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૪૫.૦૦
બહુસ્યામ્ (નિબંધસંગ્રહ)	પ્રવીણ દરજી	૭૫.૦૦
અનાયાસ (નિબંધસંગ્રહ)	પન્ના અધ્વર્યુ	૫૫.૦૦
મૂંઝારો ધ ઓરેન્જ અને (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૩૫.૦૦
નસબત (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૫૦.૦૦
મનજળ થંભ થયેલું (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૩૦.૦૦
કા કથા (લલિતનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૮૫.૦૦
સંવેદનાના સળ અને વળ (લઘુ નિબંધો)	યોસેફ મેકવાન	૫૦.૦૦
હમારી સલામ (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૨૫.૦૦
અનામ આકાશ (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૩૫.૦૦
મલકની માયા (નિબંધસંગ્રહ)	મણિલાલ હ. પટેલ	૮૦.૦૦
વિનિમયવૃક્ષ (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૦૦.૦૦
કાન હોય તે સાંભળે (નિબંધસંગ્રહ)	યોસેફ મેકવાન	૧૦૦.૦૦

કોણે કહ્યું કે ગુજરાતીમાં સારી વાર્તાઓ લખી શકે એવા સમર્થ નવા વાર્તાકારો નથી ? આ વાર્તાસંગ્રહો તમારો અભિપ્રાય બદલી નાખશે...

ખોબામાં દરિયો	રેખાબા સરવૈયા	150
અધૂરો માળો	હરિત પંડ્યા	200
બસ, હવે હું જાઉં છું	ધીરજ બારુપાર	90
ખોવાઈ ગયેલું ગામ	માવજી માહેશ્વરી	130
પંજાબી વાતવિભવ	અનુ, મોહન ઠાંડીકર	140
ઘોડપૂર	પી. એમ. લુણાગરિયા	125
સરનામું બદલાયું છે	વિજય શાસ્ત્રી	100
ટકુકાની આકાર	રેખા વિનોદ પટેલ	170
અદૃશ્ય પાનો	હરેશ ધોળકિયા	125
યહી તો હૈ જિંદગી	બહાદુરભાઈ જ. વાંક	160
ગંઠાઈ ગયેલું લોહી	ધીરેન્દ્ર મહેતા	140
રામનામ સત્ હૈ	રવીન્દ્ર ઠાકોર	160
એમનાં જીવન	હિમાંશી શેલત	90
ફિંગરપ્રિન્ટ	મનહર રવૈયા	150
રમત આટાપાટાની	પ્રફુલ્લ કાનાબાર	130
હારોહાર	ત્રિજમશી પરમાર	170
કૂબ	હરીષ યાનકી	150
ગતિ	પૂજા તત્સત	120
સાખ્ય	નલિની કિશોર ત્રિવેદી	140
જવનિકા	બિપિન ધોળકિયા	150
આકાશગંગા-1,2 (ઈનામી)	અંબાલાલ ચૌહાણ	360
અંતરવેણુ	ગુલાબરાય જોબનપુત્રા	70
પડછયાની પેલેપાર (નવલિકા)	બાવના હેમંત વકીલના	110
મૃત્યુની પાનખરમાં વસંત	ડૉ. ઉષા ચતુર્વેદી	125
ઝેર પીતાં ય નરવા ને નરવા !	બટુક વોરા	65
મુંઝારો	દલપત ચૌહાણ	80
બગલધેલો	રામચંદ્ર પટેલ	84
બ્લાઈટ હોર્સ	સુધીર દલાલ	90
દૂરનો માણસ અને બીજી વાર્તાઓ	ઉમા સંદેરિયા	140

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
 ■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
 ■ ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઈટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે,
 સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.
 ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

PARAB 2017 May Regd. under Postal Registration No.
 RNI No. GUJGUJ/2006/17273 GAMC-306/2015-2017, valid upto 31-12-2017
 Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ahd